

Μαριάννα Κορομηλά
Η Μαρία των Μογγόλων*

*Με αφορμή τη Μεγάλη Εβδομάδα του 2020, αυτή την τόσο παράξενη και πρωτοφανή Πασχαλιά,
επιλέξαμε ορισμένα αποσπάσματα από το βιβλίο *Η Μαρία των Μογγόλων*
(που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Πατάκη τον Μάρτιο του 2008).

Αναφέρονται σε κάποιες εικόνες από μία Μεγάλη Παρασκευή στην Πόλη, τον Απρίλιο του 1981, και μία
συγκλονιστική ξενάγηση στην σκηνή της Ανάστασης, μία πελώρια φωτογραφία από το ταφικό
παρεκκλήσι της Μονής της Χώρας,
σε μία έκθεση που οργάνωσε η Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα στη Θεσσαλονίκη το 1992.

«Paris, c'est fini»

..... Η Μαρία [νόθα κόρη του Μιχαήλ Η΄ του Παλαιολόγου, ιδρυτή της τελευταίας βυζαντινής δυναστείας, και σύζυγος του χαν Αμπακά του Ιλχανάτου των Μογγόλων της Περσίας] έμεινε στις σημειώσεις μου (και κατά κάποιον τρόπο αμυδρά στον νου μου) όπως τα χιλιάδες άλλα πράγματα που έγραφα, όταν εξερευνούσα στα βιβλία και τους χάρτες την Πόλη. Την συναντούσα κάθε φορά που ξέκλεβα χρόνο από τις σπουδές και το μεροκάματο, για να συνεχίσω την τοπογραφική έρευνα, όλο και πιο συστηματικά, κάθε φορά με περισσότερο πάθος.

Ήμουνα γοητευμένη και χαμένη στο πέλαγος των πληροφοριών, των τοπωνυμίων, των μνημείων, των κτισμάτων, των λιμανιών και των θαλασσών. Η Προποντίδα, ο Κεράτιος, ο Βόσπορος, με μάγευαν και ταυτόχρονα με τρέλαιναν, καθώς βρίσκονταν παντού και εγώ έπρεπε να ξεδιαλύνω το κουβάρι για να φτιάξω τη δική μου εικόνα.

Διάβαζα παρέα με δύο τεράστιους χάρτες. Ο ένας, κολλημένος πίσω από τη δίφυλλη πόρτα, απεικόνιζε την Πόλη πριν από την Άλωση. Ο άλλος, με το σύνολο των μνημείων και τις τουρκικές ονομασίες, για να μπορώ να κάνω τις ταυτίσεις, ήταν μόνιμα απλωμένος πάνω σε στοίβες από εφημερίδες και περιοδικά από τον καιρό της Χούντας. Εντέλει, καθώς εξέπνεε η δεκαετία του '70, το εγκατέλειψα όλο εκείνο το ξεθυμασμένο υλικό, σαν το φίδι που απαλλάσσεται από το ξεραμένο του δέρμα, όταν ξεμπερδεψα από τα πήγαινε-έλα στο Παρίσι κι αποφάσισα να αφήσω το νεοκλασικό στα Εξάρχεια...

Κρατούσα σημειώσεις σε δελτία, λοιπόν. Αλλά και σε τετράδια, παλαιά ημερολόγια, μπακαλοτέφτερα, διαφόρων ειδών χαρτάκια και, προπαντός, στο πίσω μέρος του τσιγαρόκουτου (Καρέλια φίλτρα επί δεκαετίες, το καλλίτερο σημειωματάριο αμέσως μετά το δελτίο). Αλλά ο απειθάρχητος χαρακτήρας μου, η βιασύνη και η τσαπατσουλιά με έκαναν συχνά πυκνά να ξεγλιστρώ από το μεθοδικό έργο της αποδελτίωσης σε καρτέλες –κι ας θύμωνε ο Αγγέλου). Πολλές φορές το μετάνιωσα, ορκίστηκα να πειθαρχήσω, άνοιγα το καινούριο βιβλίο, έχοντας τα δελτία στο ξύλινο κουτί δίπλα, έγραφα καμιά τριανταριά, τα τακτοποιούσα γεμάτη υπερηφάνεια, κι ύστερα σημείωνα όπου έβρισκα. Ακόμα και σε λογαριασμούς της Δ.Ε.Η.

Έχασα πάρα πολύ μεγάλο μέρος της καταγραφικής δουλειάς, πολύ κόπο, πάμπολλες πληροφορίες. Περνούσα όμως θαυμάσια, όπως πάντα όταν μελετώ. Κι αυτό που έμεινε είναι πολυτιμότερο από τις καταγραφές στα χιλιάδες δελτία και τα μυριάδες σκόρπια χαρτάκια. Γιατί με την πάροδο του χρόνου μάθαινα. Και η μάθηση γινότανε γνώση και η γνώση συνείδηση. Έτσι, τα διαβάσματα και οι ώρες πάνω στους χάρτες άλλαζαν σιγά σιγά μορφή. Οι αποδελτιωμένες πληροφορίες δεν μου ήταν πια τόσο απαραίτητες. Είχαν απολέσει την αρχική τους σημασία, καθώς είχα ξεπεράσει το στάδιο της μάθησης, τις είχα επεξεργαστεί, τις είχα αναδιατάξει, διορθώσει, αναδιαρθρώσει, αφομοιώσει, κι ήταν πλέον κομμάτι του εαυτού μου. Ναι. Μεσολάβησαν βεβαίως και τα ταξίδια. Τα εξαισία ταξίδια – η μεγάλη φυγή. Αλλιώς δεν ξέρω πώς θα μεταμορφώνονταν οι μελέτες σε βίωμα και πως το παρελθόν θα αποκτούσε τη δυναμική του παρόντος.

«Ξένη εδώ, ξένη εκεί, όπου κι αν πάω ξένη»

..... Τα μεγάλα ταξίδια δεν ήταν για μένα η μεγάλη φυγή, όπως πίστευα παλαιότερα. Ήταν η ευεργετική διαδικασία της επιστροφής. Στα λησμονημένα μέρη της συλλογικής εμπειρίας ξανάβρισκα ένα κομμάτι του εαυτού μου και, αφήνοντας τους άλλους να μιλήσουν, έγραφα από την αρχή τα στοιχεία της ταυτότητάς μου. Όχι εκείνα που συμπληρώνονται στο Παράρτημα της Ασφάλειας του οικείου (;) Αστυνομικού Τμήματος, αλλά αυτά που με κάθε τρόπο αποφεύγεις να δηλώσεις, αν θέλεις να κρατήσεις το κεφάλι σου στους ώμους.

..... Ξεφυλλίζω γεωφυσικούς, γεωπολιτικούς και ιστορικούς χάρτες. Ξεπερνάω τα φυσικά εμπόδια, τα κρατικά και τα φυλετικά και τα θρησκευτικά σύνορα, σέρνοντας το δάχτυλο στο τυπωμένο χαρτί και ταξιδεύω στον χώρο. Τα απολαυστικότερα ταξίδια γίνονται όταν τα προετοιμάζω και όταν τα επαναφέρω στη μνήμη μου. Για αυτό κάθε ταξίδι διαρκεί χρόνια. Καμιά φορά, περνούν εικόνες δίχως γεωγραφικές συντεταγμένες και ιστορικό βάρος. Έτσι απλά, σαν πουλιά πάνω από καλαμιώνες κι αρμυρίκια ή καμήλες που βόσκουνε με τα μωρά τους μέσα σε βασάλτινους ερειπιώνες.

Χιλιάδες εικόνες με τριγυρίζουν. Επί χρόνια δεν ήθελα να κουβαλάω φωτογραφική μηχανή. Όχι μόνο γιατί είναι μπελάς και βάρος. Αλλά σου αποσπά μέρος της προσοχής, σε καθοδηγεί προς άλλου είδους εικόνες, διασπά τη συνέχεια, σε κάνει να κυνηγάς τα στιγμιότυπα, σε παρασύρει σε αδιακρισίες και, πολλές φορές, σε καθιστά στόχο. Με τη μηχανή τονίζεις ακόμα περισσότερο την παράταιρη παρουσία σου. Υπάρχει και ο αντίλογος. Πάντως προτιμούσα την άσκηση του μνημονικού για την καταγραφή των ορατών, με όσα από τα στοιχεία του βιωμένου περιβάλλοντος είχα την δυνατότητα να συγκρατήσω. Με το μαγνητόφωνο κατέγραφα τους ήχους. Κρατούσα και βιαστικές σημειώσεις, έκανα κι ορισμένα τοπογραφικά σχέδια (απερίγραπτης ατεχνίας, αλλά πολύ βοηθητικά για την επί τόπου σπουδή και τη μετέπειτα επεξεργασία). Η απασχόληση με τη φωτογραφική περίσσευε. Κάποια στιγμή όμως τρόμαξα. Γυρίζοντας σε μέρη που είχα αποτυπώσει στον νου μου, διαπίστωνα τη ραγδαία φθορά και δεν πίστευα στα μάτια μου. Ήτανε σαν να τα είχα φανταστεί, τέτοιας έκτασης είναι η αλλοίωση.

Την έζησα πολλές φορές αυτή την ιστορία. Πρώτα στην Ελλάδα, όπου είδα να χάνονται με φοβερή ταχύτητα ο ένας μετά τον άλλο οι τόποι –μαζί με τους ανθρώπους, είναι αλήθεια. Ύστερα στην Τουρκία. Ακολούθησαν τα Βαλκάνια και η Μέση Ανατολή. Πάει η εύγλωττη συστολή, που χαρακτήριζε το ανώνυμο πλήθος· η τσίπα, που διέκρινε τις κινήσεις, τις ματιές, τον χαιρετισμό, τις φιλοφρονήσεις, τις συμπεριφορές. Πάνε οι αυλές με τις ροδιές και οι καλοί φίλοι, το ανεπιτήδευτο φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, οι παραδοσιακοί έμποροι, τα ποιμνία που διασχίζουν ακατοίκητες εκτάσεις μέχρι το τέρμα του ορίζοντα. Ο ντόπιος έγινε μοντέρνος καταναλωτής με τα όλα του και την τριτοκοσμική ξιπασιά του. Ο ξένος έγινε παντού τουρίστας και η τουριστική βιομηχανία αποδείχθηκε η πιο ύπουλη μορφή βίας.

Λυπάμαι που είδα το τέλος. Χαίρομαι όμως που τα πρόλαβα λίγο πριν από το τέλος. Σαν εκείνη τη λησμονημένη Νίκαια, έναν ακόμα τόπο, για τον οποίο μου πρωτομίλησε ο Κωνσταντινουπόλιτης ιστοριοδίφης Ακύλας Μήλλας, προτρέποντάς με να τον επισκεφθώ. «Τα πάντα βρίσκονται στη θέση τους πίσω από τα τείχη, μα και μόνον τα τείχη να δεις φτάνει. Είναι απίστευτη η βυζαντινή όψη αυτής της πολιτείας. Τρέχα όσο είναι καιρός, πριν αρχίσει η ανοικοδόμηση.»....

Την Παρασκευή 11 Δεκεμβρίου του 1282 (ή το έτος 6791 από κτήσεως κόσμου), σε ένα θρακικό χωριό κοντά στην Ραιδεστό, ο Μιχαήλ Η΄, ιδρυτής της δυναστείας των Παλαιολόγων, πατέρας της χήρας πλέον Μαρίας (και πεθερός δύο αντιμαχόμενων Μογγόλων ηγεμόνων) υπέκυψε. Στο μεταξύ, η κόρη του είχε επιστρέψει από το Ιλχανάτο των Μογγόλων της Περσίας στην Πόλη.

... Για την πολυταξιδεμένη και χήρα Μαρία, την *δέσποινα χατούν* των Μογγόλων, οι επιλογές δεν ήτανε πολλές –ή μάλλον ήτανε μοναχά μία. Αγόρασε το μοναστηράκι της Θεοτόκου της Παναγιωτίσσης, στα ψηλώματα του πέμπτου λόφου της εντός των τειχών Κωνσταντινούπολεως, με θέα στον Κεράτιο και την αντίπερα πλευρά του κόλπου, το ανακαίνισε κι αποτραβήχτηκε από τα πικρά εγκόσμια. «Ξένη εδώ, ξένη εκεί, όπου κι αν πάω ξένη.»

Το προσωπικό του μοναστικού ιδρύματος και οι περίοικοι ονόμασαν Παναγία «Μουγουλιώτισσα» τη Μονή της Παναγιωτίσσης. Έτσι, από τη Μουγουλιώτισσα προέκυψε το παραφθαρμένο προσωνύμι «Μουχλιώτισσα», από όπου προήλθε το συντομευμένο «Μουχλιό». Μουχλιό ονομάζεται μέχρι σήμερα το μικρό εκκλησιαστικό συγκρότημα, το οποίο υπάγεται στην Περιφέρεια Φαναρίου-Κερατίου κόλπου της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολεως. Μουχλιό ονομάζεται και η ρωμαίικη γειτονίτσα γύρω από το παλαιολόγειο κτίσμα, όπου ο Νίκος Εγγονόπουλος *συνάντησε* τον Μπολιβάρ.

«... Σε πρωτοσυνάντησα, σαν είμουνα παιδί, σ' ένα ανηφο-
ρικό καλντιρίμι του Φαναριού,
Μια καντήλα στο Μουχλιό φώτιζε το ευγενικό πρό-
σωπό σου.
Μήπως νάσαι, άραγες, μιά από τις μύριες μορφές που
πήρε, κι' άφησε, διαδοχικά, ο Κωνσταντίνος
Παλαιολόγος; ...»

Στο Μουχλιό, την Παναγία Μουγουλιώτισσα, διένυσε η Μαρία τα τριάντα –ή ίσως και σαράντα– υπόλοιπα χρόνια του βίου της, έχοντας ενδυθεί (μετά το 1307;) το μαφόριον της καλογραίας. Αν πρόκειται για τη «μοναχή Μελάνη, την κυρά των Μουγουλιών», όπως αναφέρεται σε μία πασίγνωστη και πολυσυζητημένη επιγραφή του 14ου αιώνα, μόνον ο Θεός το γνωρίζει, κι ως χύθηκε τόσο μελάνη για χάρη των δέκα λέξεων που σώθηκαν στην ψηφιδωτή επιφάνεια, πάνω από τη γονυπετή Παλαιολογίνα. Το μόνο σίγουρο είναι ότι οι σύγχρονοί της την αποκαλούσαν με σεβασμό, θαυμασμό και αγάπη «δέσποινα των Μουγουλιών».

Οι χώρες της Μαρίας.

Κωνσταντινούπολη 1977-1981, Οξφόρδη – Παρίσι 1983

Δεν το έχω συζητήσει ποτέ με τους ιστορικούς που εμπιστεύτηκα κι αγάπησα. Τότε δεν τόλμησα και τώρα, για τους περισσότερους, είναι αργά. Μα θα ήθελα να τους ρωτήσω πώς προσεγγίζουν έναν τόπο τον οποίο δεν γνώρισαν ποτέ. Δεν έχουνε τη μυρωδιά του, δεν μυήθηκαν στα σουσούμια και τα συστατικά του, δεν ξέρουν από ποια γωνιά ξεμυτίζει ο ήλιος τον χειμώνα και από ποια το καλοκαίρι. Θα 'θελα να τους περπατήσω στα φοβερά περάσματα του Ανατολικού Πόντου, για να δούνε τα βουνά πάνω από το κεφάλι τους και να νιώσουνε την απειλητική παρουσία των ορεινών πληθυσμών, που φυλάνε με τα δρεπάνια και τις τσουγκράνες τις επικίνδυνες διαβάσεις.

Θυμάμαι ακόμα την «αμαζόνα» Σοφία Αναστασιάδη, συνεργάτιδα της Μέλπωσ Μερλιέ στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών· το 1952 περιηγήθηκε την Καππαδοκία, χρησιμοποιώντας άλογο για ορισμένες διαδρομές, και κατέβηκε από το καππαδοκικό οροπέδιο στη Μεσόγειο, μέσα από τις Κιλίκιες Πύλες, το φοβερό και τρομερό πέραςμα του Ταύρου. Με παρακαλούσε να την πάρω κάποια φορά μαζί μου στον Πόντο. Ήταν περασμένης ηλικίας και, παρά τον θαυμασμό που της είχα, φοβόμουν ότι δεν θα άντεχε τις ταλαιπωρίες. «Θέλω να δω την ορεινή διάβαση από τη Μαύρη Θάλασσα στην εσωτερική Ασία. Δεν πήγα ποτέ κι έχω μία τρύπα στο μυαλό μου», έλεγε και ξανάλεγε για να με πείσει. (Οι Μογγόλοι όμως δεν είχαν αυτή την «τρύπα» στο μυαλό

τους το 1242. Επειδή γνώριζαν από πληροφορίες τι είδους φυσικό εμπόδιο βρισκόταν στο μέρος της «τρύπας», όταν ισοπέδωσαν το Ερζουρούμ, τριακόσια χιλιόμετρα μακριά από την Τραπεζούντα, δεν θέλησαν να ακολουθήσουν τα μονοπάτια των Μυρίων για να κατέβουν ως την πρωτεύουσα των Μεγάλων Κομνηνών. Μα αν δεν κάνεις έστω μία φορά στη ζωή σου αυτή την διαδρομή, να ανέβεις μέσα από τα μελανά δάση και τα ψηλοκρεμαστά *παρχάρια* έως τον ουρανό που κρέμεται πάνω από την Τραπεζούντα και να κατρακυλήσεις τις άγριες πλαγιές πίσω από το πέραςμα της Ζύγανας, για να φτάσεις στο αρμενικό οροπέδιο και το Ερζουρούμ, είναι δύσκολο να αντιληφθείς γιατί έστρεψαν τα άλογά τους οι «Μουγούλιου» και συνέχισαν την επέλαση στα μεγάλα οροπέδια που κατείχαν οι Σελτζούκοι, αντί να παλέψουν με τα βουνά.)

Τέλος πάντων, οι σοφοί επιστήμονες έκαναν τα δικά τους κουμάντα και απέκτησαν εμπειρίες ερευνώντας σε βάθος τις πηγές. Εξάλλου δεν ήταν εύκολα τα ταξίδια πριν από μισόν αιώνα. Έχω κι άλλα ερωτήματα μαζεμένα, αλλά τώρα δεν υπάρχει ούτε ο Ομπολένσκυ, ούτε ο Μπράουνινγκ, ούτε ο Σβορώνος, ούτε ο Πιέρ Βιλάρ, ούτε ο Χόντινοττι, ούτε ο Σομπούλ, ούτε ο Φίλιππος [Ηλιού]. Μου λείπουν αφόρητα κι ας τους έβλεπα όλο και πιο σπάνια τα τελευταία χρόνια. Ήταν το αποκούμπι μου, η σιγουριά μου. Ο καθένας με τον τρόπο του και στον τομέα του. Μάζευα τις απορίες και πήγαινα να τους βρω.

Ήταν αρχές του 1983, όταν πήγα στην Οξφόρδη για να επισκεφτώ τον Ομπολένσκυ. Συζητήσαμε επί ώρες. Τρώγαμε *kidney's pie* (την οποία σιχαίνομαι, αλλά αυτό ήταν εντελώς δευτερεύον σε μια τέτοια συνάντηση), όταν πήρα το θάρρος να του πω ότι σκέφτομαι να γράψω ένα βιβλίο για τη Μαρία των Μογγόλων. Θυμάμαι το ελαφρό χαμόγελό του. Πάντα με συμπάθεια και κατανόηση. Θαυμάσιος άνθρωπος, ενώ εγώ θρασύτατη ή μάλλον απίστευτα επιπόλαιη, αφελής, υπερενθουσιώδης.

«Πρέπει να διαβάσεις τον Παχυμέρη», είπε.

Ήταν αδύνατον να κατεβάσω το κομματάκι του νεφρού, που είχα μόλις βάλει στο στόμα. Ήμουν έτοιμη για όλα, η νεφρόπιτα το αποδείκνυε, όχι όμως να διαβάσω ένα ογκοδέστατο έργο στο πρωτότυπο (Γεωργίου του Παχυμέρη, *Συγγραφικαί Ιστορίαι*, τόμοι δύο, σελίδες 1.683, αλίμονο και τρισαλίμονο), με μόνη βοήθεια τη λατινική μετάφραση από κάτω. (Α! Να μην παραλείψω και τον πλούσιο σχολιασμό στα Λατινικά, εννοείται, του Ιησουΐτη μοναχού Petro Rossino, που χρονολογείται στα 1666-1669 κι έχει συμπεριληφθεί στην έκδοση της Βόννης, του 1835, για να φωτίσει τους αναγνώστες.) Εκεί με παρέπεμπε ο σοφός δάσκαλος Ομπολένσκυ. Στο δίτομο Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim ...* (Bonnae MDCCCXXXV). Πανικός. Καλές και άγιες οι εκδόσεις της Βόννης, μεγαλειώδης η σειρά του *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, αλλά αν δεν έχει επεξεργαστεί το βυζαντινό κείμενο κάποιος νεότερος φιλόλογος ή ιστορικός, για να το μεταφράσει και να το σχολιάσει σε μία από τις τρέχουσες (ζωντανές) γλώσσες, πώς να καταπιώ την υπόλοιπη πίτα;

Το οξφορδιανό δωμάτιο δεν είχε διαφυγές. Προσπάθησα να ψελλίσω κάτι για τη δυσκολία μου με τα άτιμα τα λατινικά. [Στο γυμνάσιο βέβαια ούτε λόγος. Εξάλλου έπεσα και στην περιλάλητη Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του γέρου Παπανδρέου, το 1964-65, και το μάθημα με τη «regina που αγαπάει τα τριαντάφυλλα» αφαιρέθηκε από την ύλη. Έκτοτε, δύο φορές τα έμαθα, μία δια αλληλογραφίας με ένα αγγλικό Κολλέγιο, που προετοίμαζε ξένους μαθητές για τα βρετανικά πανεπιστήμια, και μία δεύτερη, μερικά χρόνια αργότερα, στο Παρίσι με εντολή (όχι προτροπή) του Σβορώνου, για να διαβάσω τον *Θεοδοσιανό Κώδικα* (ναι, και αυτό το έχω κάνει, ήμαρτον). Όμως, όσο εύκολα τα μάθαινα, με την ίδια ευκολία τα ξεχνούσα.

Άλλωστε, επειδή δεν είχα γερές βάσεις σε θέματα γλώσσας, ελληνικής εννοώ (στο σχολείο από την Α΄ Γυμνασίου μονίμως παρούσα-απούσα, στο ελληνικό πανεπιστήμιο δεν θέλησα να πάω, ήταν και η Χούντα στη μέση, είχαν διώξει και τον εξαίρετο Δημήτρη Πάλλα, που δίδασκε Βυζαντινή Αρχαιολογία, επέπλεαν και διάφοροι φελλοί, ή, στην καλλίτερη περίπτωση, ανεπαρκείς καθηγητάδες και διάφοροι σφουγγοκωλάριοι βοηθοί κι έτσι, δυστυχώς, ποτέ δεν ασχολήθηκα με τον μηχανισμό της γλώσσας, την δομή και τη σύνταξη), οπότε χωρίς γερές βάσεις στα Ελληνικά δεν κατάφερα να μάθω σε βάθος οποιαδήποτε άλλη γλώσσα. Τα πολύ καλά Γαλλικά μου, ανάγονται στην προφορική εκμάθηση από τα γεννητούρια μου. Τα ελληνικά μου (ελληνικούλια στην πραγματικότητα) τα οφείλω στο διάβασμα, αλλά κυρίως στο γράψιμο (μεροδούλι-μεροφαί από το 1975), καθώς και σε μία αναπτυγμένη διαίσθηση, ας πούμε ένα εξοι-

κειωμένο αυτί ή κάποιο ένστικτο. Αλλά με τα λατινικά δεν τα βγάζω πέρα, μολονότι θα το ήθελα, γιατί έτσι καταλαβαίνεις καλλίτερα τη νοοτροπία των Ρωμαίων. Η δομή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αντανακλά τη δομή της γλώσσας των Λατίνων. Όλα τετραγωνισμένα και συστηματοποιημένα, με μία λογική που σπάει κόκαλα. Σαν τα στρατόπεδα των λεγεωνάριων στις ερήμους της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής. Όλα στο έπακρο απλουστευμένα και άρτια οργανωμένα, για να εξυπηρετούν στην εντέλεια την χρηστική πλευρά της ζωής (στον αντίποδα της ελληνικής σκέψης).] Με τον Παχυμέρη τι θα κάνω;

«Σκέφτομαι να γράψω ένα ιστορικό μυθιστόρημα», είπα στον Ομπολένσκυ, τονίζοντας το μυθιστόρημα, μας και γλιτώσω το βυζαντινολατινικό ρετινόλαδο.

«Θαυμάσια ιδέα, να αρχίσεις όμως την προετοιμασία σου με τον Παχυμέρη», επέμενε. Ύστερα αλλάξαμε θέμα, άδειασε επιτέλους και το πιάτο μπροστά μου, χάρηκα που είχα αναπτύξει τέτοιου είδους ικανότητες.

Στο τραίνο για το Λονδίνο προσπάθησα να εντοπίσω πότε και πώς μου μπήκε η ιδέα για το βιβλίο της Μαρίας. Ξαναγύρισα στο χρονικό της γνωριμίας μας. Όχι στα δελτία, όπου την είχα καταγράψει και παρατήσει, αλλά στην πρώτη επίσκεψή μου Πόλη, όταν την είδα γονατισμένη στον εσωνάρθηκα του καθολικού της Μονής της Χώρας.

**«... ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ Η ΚΥΡΑ ΤΩΝ ΜΟΥΓΟΥΛΙΩΝ
ΜΕΛΑΝΗ Η ΜΟΝΑΧΗ»**

Λεπτές, λεπτότατες ψηφίδες από μάρμαρο σε μία καταπληκτική διαβάθμιση του απαλού ρόδινου. Κόκκινες, καφετιές και πρασινωπές για την απόδοση των φυσιολογικών χαρακτηριστικών. Η ευγένεια της μορφής της είναι απaráμιλλη. Ίσως να την τονίζει ακόμα περισσότερο η καλύπτρα που φορά, αυτό το κατάμαυρο μαφόρι που περιβάλλει το πρόσωπό της και το κλείνει από παντού, για να την προστατεύει από τα δεινά του έξω κόσμου. Η επιδερμίδα της διάφανη, σαν τις πορσελάνινες γηραιές κυρίες στη Ρωσική Εκκλησία του Παρισιού. Ηλικιωμένη κι αυτή, γερόν-

τισσα για την εποχή της. Αμφιβάλλω αν την είδε ποτέ ο ήλιος ακάλυπτη, για να της αφήσει τα σημάδιά του. Μοιάζει με παιδούλα, αρχοντοπούλα με περγαμηνές τουλάχιστον τριών αιώνων, εφόσον η οικογένεια των Παλαιολόγων εμφανίζεται στο προσκήνιο τον 11ο αιώνα και η απεικόνισή της στη Χώρα έγινε μεταξύ 1316 και 1320. Δεν πιστεύω ότι ο ψηφωτής απέδωσε την εικόνα της ωραιοποιημένη. Ήξερε βέβαια αυτός από παναγίες και άλλα άγια πρόσωπα, όμως τίποτα γύρω δεν μπορεί να συγκριθεί με τη Μαρία. Δεν αποκλείεται να την έβλεπε εκεί, κουκουλωμένη στα μαύρα, να προσεύχεται γονατιστή μπροστά στα πόδια του Χριστού, όσον καιρό ανιστορούσε τον υπόλοιπο ναό. Είναι σαφές πως πρόκειται για προσωπογραφία, φτιαγμένη με ιδιαίτερη ευαισθησία.

«... Ανδρονίκου του Παλαιολόγου η κυρά των Μουγουλίων, Μελάνη η μοναχή»

Η οπτική επαφή μαζί της με καθήλωσε. Την έβλεπα και ένιωθα ότι πρέπει να γυρίσω. Θα επέστρεφα οπωσδήποτε για να ξαναδώ και τις τοιχογραφίες στο ταφικό παρεκκλήσι (αυτές κυρίως, τα ψηφιδωτά στους νάρθηκες με συγκινούν λιγότερο, παρά τη μεγαλόπρεπη λάμψη τους και την πνοή του παλαιολόγειου ανθρωπισμού, αλλά οι αγιογραφίες στο κατάγραφο παρεκκλήσι έγιναν μία από τις μεγαλύτερες απολαύσεις της ζωής μου).

Θα επέστρεφα εξάπαντος. Η Χώρα δεν είναι μνημείο της μίας επίσκεψης· ούτε μία ολόκληρη ζωή αρκεί. Άλλωστε μόλις είχα αρχίσει να ανακαλύπτω την υπαρκτή Πόλη και με είχε κυριεύσει απίστευτη βουλμία. Βουλμία είπα; Ξέχασα την οργή και τη ντροπή. Μέσα στην έξαψη της πρώτης επαφής με τον ζωντανό οργανισμό, αισθανόμουν ότι τόσα χρόνια είχα εξαπατηθεί· είχα πέσει θύμα της συλλογικής αποσιώπησης, θύμα των ιδεοληψιών μου, θύμα της βιβλιολατρείας και του έντυπου κόσμου. Ένα αποχαυνωμένο ζωντόβολο, χωμένο και χαμένο στο

καλειδοσκοπία των εντυπώσεων. Ποτέ δεν είχα αναρωτηθεί, ποτέ δεν είχα αμφισβητήσει τον γραπτό κόσμο, με τον οποίο είχα αντικαταστήσει την πραγματικότητα.

Χρόνια διάβαζα για την Πόλη. Την βυζαντινή Πόλη. Την είχα μάθει και απέξω κι από μέσα κι ανακατωτά. Αν μου έκλεινες τα μάτια, μπορούσα να σε περπατήσω στους δρόμους της, να σε βάλω στις αγορές της, να σε πάω από τον Μακρό Έμβολο μέχρι τις αποθήκες στις προκουμαίες του Κεράτιου, να σου λέω ένα ένα τα ονόματα των βυζαντινών συνοικιών και τα είδη που πουλιούνται στα μαγαζιά και αυτά που κατασκευάζονται στα εργαστήρια, και πού βρίσκεται η είσοδος κάθε δημόσιου λουτρού και κάθε ναού, και πόσες πυλίδες έχουν τα θαλάσσια τείχη και από πού θα περάσει ο αυτοκράτορας για να πάει στην Παναγία τη Βλαχέρνα – αν είναι βεβαίως Παρασκευή, οπότε θα συμβεί και «το σύνηθες θαύμα» –, κι αν είναι άλλη μέρα, να σε πάω βρε αδερφέ στο Ελάφιν, κοντά στην Αγία Σοφία, για να δεις τους ρεμπεςκέδες να παίζουν ζάρια στις μπαρμπουτιέρες και να караδοκούνε πότε θα μπει κανένας ταλαίπωρος καρβουνιάρης ή κάποιος αγαθός μυροπώλης, για να τον ξετινάξουνε.

Με κλειστά μάτια ήξερα πέτρα πέτρα την Βασιλεύουσα. Την ανοικοδομούσα εκ θεμελίων. Νόμιζα όμως – δηλαδή ήμουν απολύτως βέβαιη – ότι πρόκειται για ερειπιώνα. Σαν τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, της Νικοπόλεως, του Μιστρά ή της Εφέσου. Έτσι την είχα φανταστεί. Ως εκεί έφταναν οι δυνατότητες μίας νεαρής Ελλαδίτισσας, και μάλιστα περιορισμένης εντός των αθηναϊκών τειχών, που δεν είχε καμία απολύτως συγγένεια ή σχέση με την Πόλη, άρα κανένα άκουσμα, καμία εμπειρία, καμία μνήμη, καμία ανάμνηση. Όλα ανήκαν στο παρελθόν, με άλλα λόγια: στο περιεχόμενο των βιβλίων.

Ελληνικές ταινίες δεν έβλεπα, οπότε δεν είδα εκείνη την άμαξα με την Βουγιουκλάκη και τον Παπαμιχαήλ, να περνά μπροστά από την Αγία Σοφία, ούτε το ευτυχές ζεύγος των δημοφιλών πρωταγωνιστών να γευματίζει στην Πρίγκηπο.

Οι μόνες παραστάσεις από την υπαρκτή Πόλη, προέρχονταν από τον διεθνή κινηματογράφο της δεκαετίας του '60. Άφησα κατά μέρος το «Τοπ Καπί», γιατί όλα μού έμοιαζαν στημένα, κράτησα όμως τις εικόνες από δύο άλλες ταινίες. Εκείνη την εκπληκτική σκηνή του πλήθους, με τους χαμάληδες, στη γέφυρα του Γαλατά («Αμέρικα, Αμέρικα»), και τον πράκτορα 007 («Από τη Ρωσία με αγάπη») να κατεβαίνει στην πελώρια Βασίλειο κινστέρνα, για να κατασκοπεύσει τις κινήσεις στο Προξενείο της Ε.Σ.Σ.Δ., που υποτίθεται ότι βρισκόταν ακριβώς από πάνω. Μοναδική ευκαιρία για μία πανοραμική όψη της ιουστινιάνειας δεξαμενής, με τους 336 κίονες. Τότε, βέβαια, θα ήταν ίσως αρχές του 1965, βουλιαγμένοι στα αναπνευστικά καθίσματα του «Αττικόν» με την παρέα, δεν συνειδητοποιήσαμε τι ήταν αυτό που βλέπαμε. Μας προξένησε, όμως, βαθιά εντύπωση και το συζητούσαμε επί μέρες.

Έκανα την ταύτιση, όταν άρχισα τα διαβάσματα για τα βυζαντινά μνημεία της Πόλης (ο Μποντ επιβεβαίωσε τις γνώσεις μου κι εγώ τον κυνηγούσα σε όλα τα θερινά σινεμά της αθηναϊκής παραμεθορίου, για να απολαύσω το έργο του Ιουστινιανού). Στο μεταξύ, έτυχε να συναντήσω τον παραγωγό της ταινίας, σε ένα από τα ωραιότερα ιστιοφόρα του 20ού αιώνα – ιδιοκτησίας Βογιατζίδη, αν δεν με απατά η μνήμη μου, ύστερα από τέσσερις δεκαετίες και τόσες πλωτές ξεναγηκές αναμνήσεις. Παράβλεψα την αντιπάθεια που έχω στα βαμμένα αντρικά μαλλιά, ιδίως διασήμων κεφαλών, και τον ρώτησα πώς γυρίστηκε η σκηνή στην δεξαμενή.

«Η παραγωγή ταλαιπωρήθηκε αρκετά, ώσπου να εξασφαλίσει όλες τις άδειες. Η τουρκική γραφειοκρατία, σε διαβεβαιώνω αγαπητή μου, είναι απερίγραπτη. Η δεξαμενή δεν ήταν από τα δυσκολότερα γυρίσματα, μολονότι είχε χρόνια να καθαριστεί κι ήταν γεμάτη λάσπη. Λάσπη, σκατά και ποντίκια.»

Άθελά του, ο κύριος με τα βαμμένα κόκκινα μαλλιά είχε ενισχύσει τις φαντασιώσεις μου περί ερειπιώνα, εγκαταλελειμμένου μάλιστα: είναι γνωστό κι εξακριβωμένο ότι ακούμε συνήθως ό,τι θέλουμε. Το δικό μου σενάριο έλεγε ότι, για να γίνουν τα εντυπωσιακά γυρίσματα του Τζέιμς Μποντ στην Πόλη, προφανώς οι παραγωγοί είχαν πάρει άδεια από τους Τούρκους αρχαιολόγους, όπως συμβαίνει με όλους τους αρχαιολογικούς χώρους. Κάπως έτσι τα βόλεψα στον νου μου, εκεί τοποθέτησα και τα γυρίσματα στη γέφυρα του Γαλατά, κι ούτε για ένα λεπτό δεν υποψιάστηκα ότι μπορεί ο Καζάν να μην είχε χρησιμοποιήσει κομπάρσους για την σκηνή στη γέφυρα, γιατί απλώς δεν τους χρειαζότανε. Μία μηχανή λήψης αρκούσε.

Όταν περπάτησα τη γέφυρα από τη μία ως την άλλη πλευρά του Κεράτιου, μαζί με τους χιλιάδες «κομπάρσους» του Ηλία Καζάν, κατάλαβα πόσο χρόνο είχα σπαταλήσει κολλημένη στις

κατασκευασμένες ιδέες μου. Τόσο ηλίθια ήμουνα, τόσο από ξένο παραμύθι. Τι να σου κάνουν τα ρημάδια τα βιβλία. Μολονότι είχε μεσολαβήσει μία δεκαπενταετία από το γύρισμα της ταινίας και ήταν φανερές οι αλλαγές τόσο στην όψη όσο και στην κίνηση του πλήθους, νόμιζα ότι έσκιζα μία γκραβούρα και προχωρούσα στην απρόσμενη τρίτη διάσταση, την οποία μου έκρυβε ως τότε το τυπωμένο χαρτί. Ακόμα να συνέλθω από την έκπληξη. Αυτή δεν ήταν προσγείωση στην πραγματικότητα αλλά πρόσκρουση.

Ψηλαφώ τα σημάδια εκείνης της μεθυστικής εμπειρίας και αθλούμαι στη μνήμη. Δεν θέλω να σβηστεί από το μυαλό μου η κατάσταση της περισπούδαστης αμάθειας και της υπεροπτικής μνημειολατρίας, στην οποία βρισκόμουν πριν πατήσω το πόδι μου στην Πόλη. Ούτε και θέλω να συγχωρήσω κανέναν από τους υπαίτιους της σχιζοφρενικής μας κουλτούρας (όχι, βέβαια, τον παραγωγό με τα βαμμένα μαλλιά), αλλά όλους εκείνους που μας απέκοψαν από τη μήτρα της Πόλης και μας άφησαν να κολυμπάμε στο απόλυτο κενό. Εξακολουθώ να αναρωτιέμαι τι καινού βάλουμε στη θέση του κενού. Με τι αντικαταστήσαμε τους αδειασμένους χάρτες. Τι ποσότητες αποβλήτων αφομοιώσαμε για να ξεχάσουμε τη γεύση του ροδάκινου από τους κήπους της Εδέμ.

Συνέδεσα τους γυρισμούς μου στην Πόλη με την αναζήτηση της Μαρίας. Πάντα στη Μονή της Χώρας, «την Χώρα των Ζώντων», «την Χώρα του Αχωρήτου». Σε αυτή τη χώρα την συναντούσα, γονατιστή στα πόδια του Χριστού «Χαλκίτη». Οι ψηφίδες του μαύρου ολόσωμου ενδύματος, το οποίο περιγράφει το πρόσωπο κι αφήνει ακάλυπτα μόνο τα χέρια της από τον καρπό και κάτω, είναι φτιαγμένες από θαμπό γυαλί σε αντίθεση με τις μαρμαρίνες που χρησιμοποιήθηκαν για το πρόσωπο και τα χέρια. Μαύρο γυαλί χωρίς γυαλάδα. Η μοναχή Μελάνη. Ικέτης.

Την βλέπω πάνω από γιαπωνέζικους ώμους, ανάμεσα από παλτά και ομπρέλες, πίσω από φοιτητικά σακίδια και πηλήκια φυλάκων, μισοκρυμμένη από το σώμα ενός ξεναγού, που εξηγεί την ψηφιδωτή Δέηση σε μία ομάδα Καναδών. Τα γκρουπ περνάνε και φεύγουνε· διερωτώμαι τι

είδε ο καθένας από τους χιλιάδες τουρίστες, που μπήκε για μισή ώρα στη Χώρα. Μα ούτε κι εγώ ξέρω τι είδα την πρώτη φορά και τι παρατήρησα την επόμενη και τη μεθεπόμενη. Μήτε μπορώ να υπολογίσω πόσες φορές πήγα τα τελευταία τριάντα χρόνια, σίγουρα είναι πάνω από 150, αλλά δεν έχω πλήρη συνείδηση τι βλέπω και πώς το ξαναβλέπω κάθε φορά, τι αποκομίζω βγαίνοντας, πόσες επισκέψεις θα χρειαστούν ακόμα μόνο για τη Μαρία, πόσες για τα υπόλοιπα ψηφιδωτά του ναού και πόσες για το ταφικό παρεκκλήσι. Το μόνο ορατό στοιχείο (πέρα από την κατακόρυφη αύξηση των τουριστών) είναι ότι τα χρώματα των νωπογραφιών στο ταφικό παρεκκλήσι έχουν υποστεί σημαντική φθορά. Έχασαν τη ζωντάνια και τη λάμψη τους, καθώς η υγρασία δημιούργησε ένα στρώμα σα λεπτότατη γάζα που κάλυψε όλες τις επιφάνειες του μακρόστενου ναού, μέχρι τη βάση του τρούλου. Οι άγγελοι στον τρούλο είναι όπως τους είδα, εκείνο το μαγιάτικο απόγευμα του 1977. Σε υπέρτατη δόξα η χρωματική κλίμακα της παλαιολόγιας τέχνης. Λουσμένη σε φως ιλαρό.

Τσως εκείνο το απόγευμα διείσδυσε η Μαρία στα άδυτα.

«... Ανδρονίκου του Παλαι-ολόγου η κυρά των Μουγουλίων, Μελάνη η μοναχή».

Η κόρη του Μιχαήλ και αδελφή του Ανδρονίκου, θα γινόταν η δική μου Μαρία.

Η ιδέα για το βιβλίο πρέπει να ξεπετάχτηκε όταν, κάμποσο καιρό αργότερα, έπεσε το μάτι μου σε ένα παράξενο ανάγλυφο, εντοιχισμένο στον αυλόγυρο του μικρού μοναστηριού της, στο Φανάρι.

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1981. Η Πόλη έχει δεχτεί την επέλαση δεκάδων χιλιάδων Ελλαδιτών, που θυμήθηκαν ως δια μαγείας τα λησμονημένα «όσια και ιερά». Μεγάλη Πέμπτη βράδυ εισήλθαν από την «πουλμανόπορτα» στα ενδότερα, για το πασχαλινό πενθήμερο. [Καμία κοινωνική ανάλυση δεν κάλυψε επαρκώς την απορία μου, για την αιφνίδια μεταστροφή· ούτε μου αρκούν τα γνωστά επιχειρήματα περί πάμφθηνης Τουρκίας και αδηφάγου ελληνικής καταναλωτικής μανίας, που είχε μόλις εμφανιστεί τον καιρό εκείνο· διατηρώ ακόμα πολλές επιφυλάξεις.]

Βλέπω έντρομη τα τουριστικά λεωφορεία κατά μήκος της ακτής του Κεράτιου κόλπου, σαν πολιορκητικές μηχανές μπροστά στα Τείχη. Οι αλαλάζοντες συμπατριώτες έχουν σαρώσει τις αγορές και τρέχουν φορτωμένοι με μπανάνες και διάφορα άλλα ψώνια, να προλάβουν τον Επιτάφιο στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τους προσπερνώ και ανεβαίνω βιαστικά το θλιβερό σοκάκι που οδηγεί, ανάμεσα σε κρεμασμένες μπουγάδες και σπασμένες αποχετεύσεις, στην κορυφή του λόφου. Λαχανιασμένη φτάνω στο γλυκύτατο Μουχλιό.

Η παλαιά ιδιοκτησία της Μαρίας, η παλαιολόγια Παναγία των Μουγουλίων, η Μουγουλιώτισσα-Μουχλιώτισσα, είναι ο μοναδικός βυζαντινός ναός που συνέχισε να λειτουργεί μετά την Άλωση. Η παράδοση λέει, και τα κιτάπια το επιβεβαιώνουν, ότι το κομψό εκκλησάκι και τα γύρω κτήματα δωρίθηκαν «κατά ιερό πρόσταγμα» από τον ίδιο τον Πορθητή στον κάλφα Χριστόδουλο «δια μισθόν και κόπον», επειδή ο έμπειρος Ρωμιός αρχιμάστορας έχτισε για τον σουλτάνο το περίφημο Φατίχ Τζαμί. (Τα δοχεία είχαν αρχίσει να συγκοινωνούν, αλλιώς δεν επιβιώνουν μηδέ οι κοινωνίες μηδέ οι πολιτισμοί.) Ο λαϊκός θρύλος, μάλιστα, προσθέτει ότι στο Μουχλιό εκκλησιαζόταν η μητέρα του Χριστόδουλου, εκεί ήταν η ενορία της, για αυτό και ο κάλφας ζήτησε στον Μεχμέτ Β΄ τον Φατίχ να αφήσει το εκκλησάκι να λειτουργεί.

Έτσι, διασώθηκε το κτίσμα της κυράς των Μουγουλίων κι αποτέλεσε τον πυρήνα μίας φαναριώτικης γειτονίτσας, με σπουδαία αρχοντόσπιτα κι ακόμα σπουδαιότερα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Ρωμιοσύνης. Απέναντι στην είσοδο του εκκλησιαστικού περιβόλου βρίσκεται το ερειπωμένο ενοριακό σχολείο, ένα δημοτικό, όπου φοιτούσαν τα παιδιά της περιοχής. Είναι η Αστική Σχολή Μουχλιού. Λοξά απέναντι, είναι το Ιωακείμιο Παρθεναγωγείο· κλειστό εδώ και χρόνια, καλυμμένο ολόκληρο με κισσό. Πίσω από τον βυζαντινό τρούλο του Μουχλιού, ορθώνεται η Μεγάλη του Γένους Σχολή. Το πιο φορτισμένο τρίστρατο της Πόλης. Μία ακόμα *χώρα* όπου συναντούσα τη Μαρία.

Μεγάλη Παρασκευή, 24 Απριλίου 1981. Η περιφορά του Επιταφίου γίνεται στον αυλόγυρο, τον προστατευμένο από πανύψηλο περίβολο. Οι ενορίτες είναι ελάχιστοι. Τρεις συνοφρωμένες Ανατολίτισσες μας παρακολουθούν από τη μισοσκότεινη γωνιά τους. Φορούν σαλβάρια και φακιόλι. Μου απέσπασαν για λίγο την προσοχή, οι ματιές μας συναντήθηκαν, αμοιβαία αμη-

χανία. Τη στιγμή που γύρισα ξανά προς τα εξαπτέρυγα, είδα το εντοιχισμένο ανάγλυφο. Κεριά, διογκωμένες σκιές και ένα αδύναμο φως από την είσοδο του ναού, δεν με άφησαν να διακρίνω τις λεπτομέρειες της μορφής. Έβλεπα την προτομή του Παντοκράτορα ανάμεσα σε φύλλα (ακάνθου;) ή μήπως έναν χαλίφη καθισμένο οκλαδόν; Μπορεί όμως να είναι μία απεικόνιση του Βούδα. Μα αν δεν ήταν χριστιανικό το έργο τότε τι παρίστανε το φωτοστέφανο;

Κράτησα τις επάλληλες εικόνες στο νου μου, όπως τις έβλεπα μέσα στις ψαλμοδίες και το ιερό μισοσκόταδο. Παντού η Μαρία. Την σκέφτηκα νεκροζώντανη στην εξορία. Δεκαεπτά χρόνια έζησε η κυρά στον μογγολικό γυναικωνίτη και οποιαδήποτε υπόθεση σχετικά με το ανάγλυφο ήτανε βάσιμη. Η δική μου ευφάνταστη εκδοχή έλεγε ότι η Παλαιολογίνα παράγγειλε σε κάποιο εργαστήριο της Ταυρίδας έναν ανάγλυφο Παντοκράτορα και οι ντόπιοι τεχνίτες τον σμίλεψαν στην πέτρα με βάση τα πρότυπα που είχαν. Κάτι σαν τα ελληνίζοντα βουδιστικά γλυπτά της πακιστανικής Καντάρα ή τα αρμένικα ανάγλυφα στο βασιλικό παρεκκλήσι του Τιμίου Σταυρού στη νησίδα Αχταμάρ (στη λίμνη του Βαν), με τον βασιλιά-χαλίφη-Παντοκράτορα του 915. Ούτε που σκέφτηκα ότι το έργο μπορεί να έγινε όταν επέστρεψε η χήρα του Αμπακά στην Κωνσταντινούπολη, στο πλαίσιο δηλαδή της ανοικοδόμησης του μικρού μοναστηριού, το οποίο αγόρασε για να αποτραβηχτεί από την παλατιανή ζωή των Βλαχερνών. Εξάλλου, δεν θυμόμουν τίποτα βυζαντινό που να μπορεί να συγκριθεί με τον υποφωτισμένο και αινιγματικό «Παντοκράτορα» στο Μουχλιό.

Για να εξακριβώσω την προέλευση του έργου, έπρεπε να μελετήσω τον κόσμο όπου βρέθηκε η Μαρία. Αυτή η άλλη χώρα της συνάντησής μας θα ήταν ο καμβάς του βιβλίου. Μία παρόρμηση, που εξομολογήθηκα στον Dimitri Obolensky δίχως ίχνος αυτοσυγκράτησης.

..... Τρέχω στα βιβλιοπωλεία του Λονδίνου. Λίγα πράγματα για τους Μογγόλους. Πρέπει να πάω και στους Σαμουελιάν, στο Παρίσι. Κάτι παραπάνω θα έχουν οι ρέκτες Αρμένιοι σε αυτό το θησαυροφυλάκιο της Ανατολής.

Τα δυό κοντοπίθαρα αδέρφια ανεβοκατεβαίνουν στην κινητή σκάλα, κατεβάζουν τόμους από τα πάνω ράφια. *Η Αυτοκρατορία των στεπών, Τσέγκις χαν ο νομοθέτης, Η μογγολική Περσία, Οι αλταϊκές γλώσσες, Αρχαιολογική επισκόπηση της Άνω Μογγολίας* (στα ρωσικά αυτό), *Φράγκοι, Μογγόλοι και Μαμελούκοι στους Άγιους Τόπους ...* Κόλαση. Πρέπει να κάνω είκοσι έκτακτες εκπομπές τρίωρης διάρκειας, για να αγοράσω τις στοίβες που μαζεύτηκαν στον πάγκο. Πέντε πασχαλινές, πέντε δεκαπενταγουστιάτικες, πέντε χριστουγεννιάτικες και πέντε πρωτοχρονιάτικες, μας πάνε στο 1988. Να αυξήσω τις γιορτές στο εορτολόγιο δεν μπορώ. Αν επιπέσω όμως και σε εθνικές επετείους και σε Κούλουμα, η πενταετία γίνεται τριετία. Το 1986, οι στοίβες θα είναι στο γραφείο μου. Εγώ μπορεί να μην είμαι εκεί για να τις παραλάβω, ύστερα από τόσα έκτακτα εορταστικά τρίωρα. Ούτε θέλω να ακούω τις ανατολίτικες εξηγήσεις για την σπανιότητα ορισμένων βιβλίων, που αιτιολογεί το υπέρογκο κόστος και μπλααα, μπλα, μπλα. Για τους Μογγόλους δίνω ρέστα, αγαπητέ μου, δεν χρειάζομαι εξηγήσεις. Το πρόβλημα είναι πού θα τα βρω.

Περνάω στον Κήπο του Λουξεμβούργου, η είσοδός του είναι πολύ κοντά στους Σαμουελιάν. Μεγάλη παρηγοριά ήταν αυτό το θαυμάσιο κι ελαφρά μελαγχολικό πάρκο τον καιρό των σπουδών μου, τον καιρό της απέραντης μοναξιάς, της απέραντης απελπισίας. Της πραγματικής απελπισίας, όχι της τωρινής επειδή μου λείπουν τα λεφτά για να αγοράσω τα βιβλία.

Όποιος δεν έχει ζήσει αυτό το απόλυτο αίσθημα, την πλήρη απελπισία, δεν νομίζω ότι μπορεί να νιώσει μία γυναίκα σαν τη Μαρία. Και τις χιλιάδες, τις μυριάδες Μαρίες, τις Μαρίες του χθες και του προχθές, του σήμερα και του αύριο. Εκείνη την δώρισε ο πατέρας της στα ξένα, δεν ήταν ο πρώτος ούτε ο τελευταίος. Την άλλη την διαπραγματεύτηκε ο αδελφός της. Την τρίτη κάποιος προξενητής. Την καλή μου την Ευγενούλα, την έστειλε η οικογένεια της, βοσκοί έξω από την Ορεστιάδα, σε έναν μισάνθρωπο στο Διδυμότειχο. «Ξέρεις τι είναι να πρέπει να πέσεις στο κρεβάτι με κάποιον που τον είδες πρώτη φορά στην εκκλησία πριν από το τραπέζι του γάμου, και να είναι πιωμένος και αγριεμένος και αμίλητος και σαστισμένος, τον ξέρεις να τον Βασίλη», μου έλεγε η Ευγενούλα –όνομα και πράγμα, να απορείς με την τόσο ευγενική κι εύθραυ-

στη φυσιογνωμία της. Ήμουν ο μόνος άνθρωπος στον οποίο άνοιγε την καρδιά της. Δεν είχε ούτε παρέες ούτε φίλες ή συγγένισσες. «Με δώσανε στα βιαστικά, έκανε πολύ κρύο, κοιμόμασταν με τα φτυάρια μέσα στη στάνη τις νύχτες, για να καθαρίσουμε το πρωί το χιόνι, χιόνι μέχρι τα μισά της πόρτας, πολλά στόματα, τι να μας ταΐσουνε, τον βρήκε ο παππούς μου τον Βασίλη, τα κανονίσανε, είχε αυτή τη θέση στην Υπηρεσία, στη γειτονιά λέγανε πως τάχα είναι Κατσιβελος, εμένα δεν μου έπεφτε λόγος, αλλά δεν μπορούσα στο κρεβάτι, δεν μπορούσα, με έναν άγνωστο, δεν μπορούσα, ήμανε και μικρή. Διές σε ύφανα μία μπατανία, όλο τον χειμώνα σε είχα στον νου μου κι έλεγα πότε να 'ρθει η άνοιξη να μας έρθεις.» Την παραμέλησα την Ευγενούλα, καταλάβαινα την απελπισία της αλλά δεν έβρισκα να ξεκλέψω τρεις ημέρες, για να πηγαίνω κάθε χρόνο στο Διδυμότειχο. Καμιά φορά την έβλεπα ξημερώματα στο σπίτι μου, τα γαλάζια μάτια της, να με παρακαλεί να πάω. Έπινε ο Βασίλης, η απελπισία μεγάλωνε. Στα τελευταία δεν την πρόλαβα.

Έτσι και με τη Μαρία. Την έχω παραμελήσει. Δεν της έδωσα όσο χρόνο θα έπρεπε, δεν μπόρεσα να αντισταθώ σε άλλες επιταγές που με σφυροκοπούσαν. Μου φαινότανε βουνό να αρχίσω ξανά την ιστορική μελέτη από την ασιατική της όψη. Να γυρίσω στο φοιτητικό Παρίσι, να κάτσω ξανά στα θρανία. Τον Παχυμέρη βέβαια δεν άντεχα ούτε να τον σκέφτομαι. Πολύ αργότερα διαπίστωσα πόσο δίκιο είχε ο Ομπολένσκυ.

Αρκέστηκα σε δύο βιβλία από τις στοίβες των Σαμουελιάν, με την υπόσχεση πως για τα υπόλοιπα θα επιστρέψω. Με περίμενε η Θράκη και η Μαύρη Θάλασσα. Τα ιλιγγιώδη βάθη και η πυκνή ομίχλη του Άξενου Πόντου, η πιο εύξεινη δεκαπενταετία της ζωής μου.....

Πετώντας με το ιπτάμενο χαλί

Στην Κατερίνα, την Ήβη,
τον αείμηστο Νίκο,
για την εύξεινη δεκαπενταετία 1985-1999

Η Πολιτιστική Εταιρεία Πανόραμα ήταν το δημιούργημα τεσσάρων φίλων. Η πρωτοβουλία ανήκε στην Κατερίνα Χαριτάτου. Φίλη παιδική, κόρη οικογενειακών φίλων από τα παλαιά, δεσμοί αιωνόβιοι. Δεκαπενταύγουστο του 1985, στην έρημη Αθήνα, αδειάζω την άκρη του καναπέ, για να 'χει κάπου να καθίσει η Κατερίνα, που βήχει ξεροβήχει και προσπαθεί να μου εξηγήσει πώς έβλεπε μία πιθανή συνεργασία, τη μορφή της οποίας δεν είχε πλήρως συγκεκριμενοποιήσει, αλλά σκεφτόταν να φτιάξουμε ένα στέκι, γεμάτο βιβλία και κόσμος. «Σε καμιά περίπτωση βιβλιοπωλείο, μάλλον σαν αναγνωστήριο θα είναι. Θα μαζευόμαστε, θα μας μιλάς (εσύ δεν είπες ότι ψάχνεις ένα καφενείο για κάνεις διαλέξεις;), θα μας δείχνεις χάρτες, θα συζητάμε και θα ταξιδεύουμε με το ιπτάμενο χαλί.» Ωραίες και ανεδαφικές εμπνεύσεις, θερινής νυκτός. Ωστόσο, υπήρχε διαθέσιμο ένα οίκημα, στο κέντρο του μικρού δακτυλίου· ήταν το σπίτι του αρχιτέκτονα Αναστάση Μεταξά, χτισμένο το 1900. Η Κατερίνα με διαβεβαίωσε ότι η μάνα της, η Ιωάννα Δρακοπούλου, ήταν έτοιμη να μας το παραχωρήσει, εφόσον αποφασίζαμε να στεγάσουμε κάπου τα όνειρά μας. Ίσως να έφταιγε η ζέστη, ίσως η ερημιά, μπορεί να συνέβαλε και η ασυνήθιστη αποφασιστικότητα της πάντα συνεσταλμένης φιλενάδας μου, το γεγονός είναι ότι ενέδωσα. Μίλησα σε δύο πολύτιμους φίλους· την Ήβη Νανοπούλου και τον Νίκο Τσούγλο.

Την Πέμπτη 28 Νοεμβρίου του '85 έγιναν τα εγκαίνια. Μαζί, εγκαινιάσαμε και την έκθεση για τα 2.300 χρόνια της Θεσσαλονίκης. Έμπαινες στο κτίριο από τα Τείχη και προχωρούσες μέχρι τον Άγιο Δημήτριο, την Άνω πόλη και το Επταπύργιο, για να κατηφορίσεις στη νέα Προκυμαία και να καταλήξεις στην πλατεία του αίματος, όπου δολοφονήθηκε ο Λαμπράκης. Με τα σημάδιά της επάνω μου (με τα σημάδιά του επάνω μας και ο Γιώργος Ιωάννου, να μας επιβλέπει από τη φωτογραφία – χαρά μεγάλη θα έκανε αν δεν είχε χαθεί δέκα μήνες νωρίτερα).

Αλεξάνδρου Σούτσου 4. Ένας χώρος, που φιλοδοξούσε να είναι ανοιχτός στο κοινό. Εγώ επέμενα να έχει και φαγητό για τα μέλη, αλλιώς δεν θα είχε μέλλον η προσπάθεια. Είναι μεγάλη υπόθεση η κοινωνική διαδικασία του γεύματος, μία από τις ελάχιστες κοινωνικές τελετουργ-

γίες που μας απόμειναν για να διατηρηθεί η ανάμνηση της αλλοτινής συνοχής. Τολμήσαμε να προτείνουμε φαγητά που είχαν εξοριστεί και από τα σπίτια και από τα εστιατόρια. Κυρίως όσπρια και όλα όσα θύμιζαν ένα κλασικό αστικό τραπέζι «του παλαιού καλού καιρού». «Τον παλαιό καλό καιρό» σηκώναμε επανάσταση για εκείνα τα αρτηριοσκληρωτικά του συντηρητικού οικογενειακού βίου. Οι μπάμιες, το μπρόκολο, η φασολάδα, οι μελιτζάνες γιαχνί, το φρικασέ, μας προξενούσαν αλλεργία. Δύο δεκαετίες αργότερα, αυτές οι μυρωδιές και οι γεύσεις δημιουργούσαν την οικειότητα που επιδιώκαμε. Ίσως και την έμπρακτη απόδειξη μιας κάποιας μεταμέλειας εκ μέρους μας. Η τροφή και η γεύση είναι άρρηκτα δεμένες με τη μνήμη, κι εμείς αυτό ακριβώς είχαμε κατά νου. Ούτε λουλούδι φτιασιδωμένο μπήκε ποτέ στον χώρο, ούτε προϊόν εκτός εποχής (φράουλες τα Χριστούγεννα και ντομάτες την Αποκριά), ούτε προτηγανισμένες πατάτες κι άλλα ετοιματζίδικα ή εξωτικά εδέσματα της μεταμοντέρνας ελληνικής μανίας.

Επί δύο χρόνια μαγειρεύαμε η Κατερίνα κι εγώ. Όλη τη νύχτα στα σπίτια μας και το πρωί κουβάλημα τα ταψιά και τις κατσαρόλες, μέσα από τες ρίμες και τις οδούς του Κολωνακίου. Η απήχηση του όλου εγχειρήματος ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ξεπέρασε και την απήχηση της πρώτης εμφάνισης της επαναστατικής κατασκευής του «πανοράματος», στο Leicester square, το 1994, όταν λιποθυμούσαν από την ταραχή οι συνήθως φλεγματικές Λονδρέζες νοικοκυρές· η επαφή με την χαμένη οπτική της τρίτης διάστασης είναι, όντως, συναρπαστική. Αποφασίσαμε να προσλάβουμε και μάγειρο και σερβιτόρους και γραμματείς και βοηθούς, ενώ τουλάχιστον τριάντα μέλη προσέφεραν εθελοντική εργασία, πέρα από τους έμμισθους, μόνιμους κι έκτακτους, συνεργάτες, που είχαν αναλάβει τις διαλέξεις, τα εργαστήρια, τις μουσικές βραδιές, τα παιδικά προγράμματα, τις ομάδες μελέτης, τις περιοδικές εκθέσεις, τα εκπαιδευτικά ταξίδια. Η δική μας τρίτη διάσταση ήταν ένα φιλόξενο αθηναϊκό σπίτι κι ένα ανοιχτό πανεπιστήμιο εξαιρετικής ποιότητας· κοντολογίς, ένας κοινωνικός χώρος κορυφαίων προδιαγραφών, στα πιο άγρια χρόνια της πασοκικής διακυβέρνησης, της πολιτικής και πολιτιστικής αφασίας. Ήταν μία όαση για εκατοντάδες μπαϊλντισμένους φίλους και χιλιάδες συμπολίτες και συμπατριώτες.

Εκεί διοχέτευσα το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής μου δραστηριότητας, με την πεποίθηση ότι η γνώση –αλλά, στο μέτρο του δυνατού και η εμπειρία, δηλαδή όλα όσα είχα δει και συνειδητοποιήσει μέχρι τότε– δεν πρέπει να γίνει ατομική ιδιοκτησία· ήταν απόλυτη ανάγκη να τα μοιραστώ. Η απομόνωση δημιουργεί αγκυλώσεις, διανοητικές παραξενιές, ανθρωποφοβία, ψευδαισθήσεις· εκτρέφει τις αριστοκρατικές τάσεις της εγωπάθειας. Αρκετά είχα ασκητέψει, καιρός να βγω από το σπήλαιο, να εξαρθρωπιστώ. Η επαφή μου με τη Συρία με είχε ωφελήσει και σε αυτό. Ήταν όμως η πρώτη φορά που συνεργάστηκα τόσο στενά με άλλους. Δύσκολη υπόθεση η συναίνεση και η συλλογικότητα, τόσο για μένα όσο και για εκείνους. Εκ φύσεως μονήρης και εκ πεποιθήσεως γεροντοκόρη, είχα εξελιχθεί σε άνθρωπο-ορχήστρα: συνθέτης, μαέστρος, εκτελεστής, διευθυντής σκηνής, καθαρίστρια, προσωπάρχης, λογιστής. Πώς να εξηγήσεις τι σκέφτεσαι, πώς να περιμένεις την σύμφωνη γνώμη του φίλου, πώς να ακούσεις και να δεχθείς την άποψή του, πώς να συμμαζέψεις τον συγκεντρωτισμό σου, πώς να οργανώσεις το χάος σου για να προσαρμοστείς ομαλά σε μια κοινή προσπάθεια και πώς να συμμορφωθείς για να συνταυτιστείς με τους άλλους; Μας έσωσε η φιλία, κυρίως όμως η ανιδιοτελής αγάπη. Καλοπροαίρετα πειράγματα, πείσματα, ιδεολογικές και αισθητικές διαφωνίες, γέλια και ομηρικοί καβγάδες, που κατέληγαν σε ομαδικό πρωινό με καταπληκτικές μαρμελάδες, ύστερα από ολονυκτίες σκληρής εργασίας. Τους είμαι ευγνώμων που με ανέχθηκαν και με βοήθησαν σε μία δύσκολη καμπή της ζωής μου. Αλλά το ουσιαστικό είναι ότι όλοι περνούσαμε καλά, διασκεδάσαμε, το γλεντούσαμε με την ψυχή μας. Ίσως για αυτό υπήρχε κοινωνικό αντίκρισμα πέρα από κάθε προσδοκία.

Δεν έχει σημασία αν ήταν σε εθελοντική βάση η δουλειά μας. Κατορθώσαμε να συνδυάσουμε την επαγγελματική αρτιότητα με τον εθελοντικό ενθουσιασμό και πετύχαμε ένα μοναδικό αποτέλεσμα. Απαράβατος όρος ήταν η οικονομική αυτάρκεια του μη κερδοσκοπικού οργανισμού. Τα έσοδα έπρεπε να καλύπτουν όλα τα έξοδα κι ό,τι περίσσευε έμενε στο ταμείο για να καλύψει άλλες δραστηριότητες. Με δεκανίκια και εξαρτήσεις ο πολιτισμός δεν μπορεί να προχωρήσει. Εξάλλου, βλέπαμε το Πανόραμα σαν πυρήνα αντίστασης σε ό,τι γινόταν ερήμην μας. Κυρίως σε όλα αυτά που προσέβαλαν τόσο την αισθητική μας όσο και τη νοημοσύνη μας (μιλούμε για την ολέθρια δεκαετία του '80, με τις άπειρες ασχήμιες και τους αμέτρητους ευτελισμούς).

Κάποτε τόλμησα να μιλήσω στην παρέα για τη Μαύρη Θάλασσα. Στην αρχή έμοιαζε με ανέκδοτο. Έλεγα ότι ένας στους πέντε Έλληνες έχει δεσμούς με εκείνα τα μέρη. Κανείς δεν με πίστευε, αλλά με αγαπούσαν και σέβονταν το ντέρτι μου. Την Συρία την αποδέχθηκαν ευκολότερα. Άγνωστος ο λόγος. Την Κωνσταντινούπολη την είχαν όλοι αποδεχθεί εξ αρχής. Ήταν ο κοινός τόπος. Στην Κωνσταντινούπολη βρεθήκαμε, άλλωστε, πριν σκεφτεί η Κατερίνα την δημιουργία του Πανοράματος. Είχα βάλει μερικούς φίλους σε ένα πούλμαν και τους πήγα δέκα μέρες στην Πόλη, μέσω Θράκης εννοείται. Με το στανιό. Τους έδειξα βέβαια και την κυρά των Μουγουλίων, στην ψηφιδωτή Δέηση, σε μια πολύωρη ξενάγηση στη Μονή της Χώρας. Τους πήγα και στο Μουχλί, τους μίλησα για τις περιπέτειες της Μαρίας, αλλά δεν επεκτάθηκα στην προσωπική μου εμπλοκή. Δεν είχα μάθει να εκτίθεμαι. Πάντως στην Πόλη δεθήκαμε περισσότερο, γιατί εκεί έγινε η απαραίτητη μετουσίωση. Γυρίσαμε άλλοι άνθρωποι. Και να που κατορθώσαμε να φτιάξουμε έναν κοινό χώρο, κοινό για εμάς κι εκατοντάδες άλλους. Ήταν μία απίστευτη ώθηση για όλα όσα είχαμε ονειρευτεί ότι μπορούσαν να γίνουν, παρά το απελπιστικό κλίμα της εποχής.

Όμως η μαύρη τρύπα του Εύξεινου ήταν βαθιά ριζωμένη στο μυαλό μου. Με τα χίλια ζόρια οργανώσαμε μια μικρή ομάδα για τη μελέτη του μαυροθαλασσίτικου Ελληνισμού, το 1986. Την επόμενη χρονιά, αποφασίσαμε να εκδώσουμε εμείς ένα δικό μου βιβλίο. Τρία χρόνια είχα δουλέψει μόνη. Τώρα, η Ήβη διάβασε το χειρόγραφο, έκανε τις αυστηρότατες παρατηρήσεις της (ευγνωμονώ τους πρώτους αναγνώστες, έστω κι αν συγχύζομαι με τα αρνητικά που επισημαίνουν, αλλά για αυτές τις επισημάνσεις τους χρειάζεσαι, για αυτές τους ευχαριστείς εκ βαθέων). Η Ήβη ανέλαβε κι όλη την ευθύνη της εκδοτικής επιμέλειας.

Ευτυχισμένος που έκανε το ταξίδι του Οδυσσέα. Η ζωή ενός Θρακιώτη από τη Μαύρη Θάλασσα. Μία βιογραφία με ιστορικές παρεμβολές που ανακόπτουν την αφήγηση, στα πιο κρίσιμα σημεία, και τοποθετούν τον ήρωα στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Μια αποκοτιά από κάθε άποψη. Ακόμα και εκδοτική, κυρίως όμως ιδεολογική. Τον Μάιο του '84 άρχισα να γράφω, τον Μάρτιο του '88 κυκλοφόρησε το βιβλίο. Ποιος μιλούσε τότε για θρακιώτικη Ρωμοσύνη και Βαλκάνια, Κωνσταντζες και Βραΐλες, Οδησσό, Αζοφική και προσφυγικά στο Λαύριο; Μόνον ο προφητικός Σαββόπουλος είχε τραγουδήσει αυτά τα λησμονημένα μέρη, σε εκείνον τον εξόχως προκλητικό «Μπάλο» και στην δυσνόητη «Μαύρη Θάλασσα», αφήνοντας μας άφωνους σε χρόνο ανύποπτο (1972). Τι ήταν αλήθεια για μας, εν καιρώ Χούντας, οι «μαλλιαροί τοξότες της Σκυθίας» που μας κοιτούσαν «μες' από εικόνες Παναγίας»;

Σε είκοσι ημέρες ο *Οδυσσέας* εξαντλήθηκε. Η Ήβη εγκατέλειψε το αρχιτεκτονικό της γραφείο για να τρέχει ξανά στα τυπογραφεία, ενώ το Υπουργείο Εξωτερικών εξέφραζε βαθιά δυσσάρεσκεια, διότι μπλεχτήκαμε στα χωράφια του, επειδή στην έκθεση, που είχαμε οργανώσει (για την παρουσίαση του βιβλίου), αναφέραμε ότι σε πενήντα σχολεία της Σοβιετικής Δημοκρατίας της Γεωργίας είχε εισαχθεί η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, ανάμεσα σε άλλες ξένες γλώσσες, και «υπήρχε ενδεχόμενο να δημιουργηθεί διπλωματικό θέμα μεταξύ Ελλάδας και Σοβιετικής Ένωσης, καθώς εμμέσως θίξαμε το ζήτημα της ύπαρξης Ελλήνων στη Γεωργία». Κατακαυμένη ελλαδική διπλωματία!

Με την απήγηση του *Οδυσσέα* και τους εκατοντάδες ανθρώπους, που ξεθάρρεψαν και θυμήθηκαν πατεράδες ή παππούδες από το «παραπέτασμα», ή ακόμα και δικές τους προσωπικές ιστορίες, θαμμένες στα βάθη της λήθης, για λόγους ασφαλείας, διαπίστωνα ότι τουλάχιστον ένας στους τρεις Έλληνες είχε δεσμούς με τη Μαύρη Θάλασσα. Και δεν ήμουν η μόνη. Όλο το Πανόραμα συνέβαλε στην οργάνωση μιάς μεγάλης και εξαιρετικά σημαντικής έκθεσης, που έγινε σε συνεργασία με το King's College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, για την παρουσίαση του Ελληνισμού της μαυροθαλασσίτικης λεκάνης. Ήταν Απρίλιος του 1991, τέσσερις μήνες πριν από την πλήρη κατάρρευση της Σοβιετίας. Το ενδιαφέρον του βρετανικού κοινού, κυρίως των επιστημονικών κύκλων, ήταν πρωτοφανές στα πανεπιστημιακά χρονικά. Μας είχε ευνοήσει βεβαίως και η συγκυρία. Όλοι ένιωθαν την ανάγκη να προσεγγίσουν τον άγνωστο χώρο και τα λογοπαίγνια με το «μαύρο» των γνώσεων όσο και της θάλασσας είχαν καταντήσει το στερεότυπο ανέκδοτο.

Η αγγλική έκδοση του βιβλίου *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από την εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20ου αιώνα* πούλησε 600 αντίτυπα, στο πωλητήριο του Βρετανικού Μουσείου, μέσα σε μία εβδομάδα. Τώρα έπρεπε να κυκλοφορήσει και στα Ελληνικά, έπρεπε όμως να βρεθεί και χώρος για να γίνει η έκθεση στην Ελλάδα. Εξάπαντος στην Θεσσαλονίκη, από εκεί θέλαμε να αρχίσουμε. Νύχτες αγρύπνιας για την Κατερίνα, που είχε όλη την οικονομική ευθύνη του εγχειρήματος, νύχτες αγρύπνιας για την υπόλοιπη ομάδα, που ξαναδούλευε το αρχαιολογικό υλικό, έτρεχε από φωτογραφικά εργαστήρια σε ξυλουργεία, χαρτεμπόρους και τυπογραφεία, μεταφορικές και ασφαλιστικές εταιρείες.

Τετραπλάσια σε όγκο και υλικό, η έκθεση του Λονδίνου στήθηκε έναν χρόνο αργότερα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και από εκεί τη μεταφέραμε στην Κομοτηνή. Ήταν μία τομή στα εκθεσιακά δεδομένα, γιατί είχε οργανωθεί με κέντρο τον επισκέπτη και όχι το εκθεσιμμένο αντικείμενο. Εξάλλου, η πρωτοτυπία της ήταν ότι όλο το οπτικό υλικό ήταν τοποθετημένο πάνω σε έναν χάρτη, ο οποίος είχε σχεδιαστεί σε ειδικό δάπεδο. Άφηνες, λοιπόν, πίσω σου την Λήμνο και τις άλλες Θρακικές Σποράδες, κι έμπαινες στην κυρίως έκθεση μέσα από τα Δαρδανέλλια. Περνούσες τον Βόσπορο και συνέχιζες δεξιά προς την Παφλαγονία και τον Πόντο ή αριστερά, προς την ευξεινοποντιακή Θράκη και τις εκβολές του Δούναβη. Η εντύπωση ήταν κυριολεκτικά μαγική. Καταλάβαινες τις αποστάσεις, τις σχέσεις, τις συνέχειες, τις συγγένειες, τη λειτουργία των παραλίων και των ορεινών συγκροτημάτων, που απομονώνουν τον θαλασσινό κόσμο από τα ενδότερα, τη λειτουργία των πλωτών ποταμών, που συνδέουν τις ακτές με την απομακρυσμένη ενδοχώρα, κι ένιωθες τον ρόλο που διαδραμάτισε η στέπα, αυτός ο «μοιραίος διάδρομος» των εισβολών από την Ασία μέχρι τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, στα βόρεια της Μαύρης Θάλασσας. Μία μοναδική εμπειρία, για όποιον πέρασε το κατώφλι της έκθεσης.

Η ιδέα της γεωγραφικής οργάνωσης του εκθεσιακού χώρου ήταν έμπνευση του ζωγράφου Γιώργου Χατζιμιχάλη. Τέτοιου είδους προσέγγιση δεν είχε ξαναγίνει και, δυστυχώς, κανείς δεν χρησιμοποίησε ξανά αυτή την ιδέα· εννοώ την δημιουργική χρησιμοποίησή της, δεν αναφέρομαι στις συνήθεις αντιγραφές, δηλαδή τις κλοπές.....

..... Με αυτά και με εκείνα παραμέλησα τη Μαρία. Δεν την ξέχασα, θα ήταν αδύνατον να την ξεχάσω. Άλλωστε σε κάθε βήμα, καιροφυλακτούσε η «μάστιγα του Θεού», εφόσον οι Μογγόλοι και οι Τάταροι είχαν ανατρέψει την τάξη των πραγμάτων, μεταβάλλοντας τον «ευσεβή» Εύξεινο σε Μαύρη Θάλασσα. Ήταν πανταχού παρόντες, είτε πουλώντας γουναρικά και σκλάβους στους Γενοβέζους της Κριμαίας και τους Βενετούς της Αζοφικής, είτε αρπάζοντας Γεωργιανές αρχόντισσες, είτε κάνοντας διαπραγματεύσεις με τους Μεγαλοκομνηνούς της Τραπεζούντας ή τους εμίρηδες του Ερζουρούμ και της Σινώπης. Ερευνώντας υλικό για τον Εύξεινο του 13ου αιώνα, όταν οι Λατίνοι είχαν κατακτήσει την Κωνσταντινούπολη και οι Βενετοί έλεγχαν την δίοδο του Βοσπόρου, ενώ το Βυζάντιο δεν είχε πλέον την δυνατότητα να ασκήσει την πολιτική της «κοινοπολιτείας» προς τους λογής λογής λαούς του Καυκάσου και της στέπας, έπεσα πάνω σε δύο καταπληκτικά κείμενα, γραμμένα μεταξύ 1245 και 1255. Δύο επικεφαλής πρεσβειών (από τις πολλές που είχε στείλει η Δύση στην Ασία, μετά την πρώτη επιδρομή των *Ταρτάρων* στις ευρωπαϊκές πεδιάδες), είχαν γράψει τις εντυπώσεις τους από το περιπετειώδες ταξίδι στην Αυτοκρατορία των Μογγόλων.

Πρωτοπόρος ήταν ο πολυταξιδεμένος και πολύγλωσσος Ιωάννης της Πολυκάρπου (Jovanni da Pian del Carpine), ένας από τους πρώτους μαθητές του αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης. Έφυγε από τη Λυών (όπου είχε μεταφερθεί η παπική έδρα) το 1245 κι επέστρεψε τρία χρόνια αργότερα, έχοντας συναντήσει τον Μεγάλο Χαν Γκουγιούκ (1246-1248) κοντά στο Καρακορούμ. Κόμιζε μάλιστα και επιστολή του «Γκουγιούκ Χαν αυτοκράτορα όλων των ανθρώπων προς τον Ύψιστο Πάπα», με την οποία ο μέγας χαγάνος έδινε εντολή στον Πάπα να μεταβεί στην αυλή του, μαζί με όλους τους βασιλιάδες και τους άρχοντες, για να του δηλώσουν υποταγή. Μόνον έτσι θα εξασφάλιζε την ειρήνη.

Historia Mongalorum είναι ο τίτλος του βιβλίου που έγραψε ο Ιωάννης· ο πλήρης τίτλος είναι *Ιστορία των Μογγόλων, τους οποίους εμείς ονομάζουμε Ταρτάρους*. Ο Φραγκισκανός αδελ-

φός αναμειγνύει ήθη κι έθιμα με μύθους και διαδόσεις, πληροφορίες από αρχαίους συγγραφείς με περιγραφές όσων είδε κι έζησε, ερμηνεύοντας τα πράγματα με όποιον τρόπο μπορούσε· ενδιαφέρεται όμως ιδιαίτερα για την πολεμική μηχανή των Μογγόλων, τις τακτικές τους, την πειθαρχία τους, τις προθέσεις και τις ετοιμασίες τους για μία ενδεχόμενη νέα εισβολή στην Ευρώπη, πέρα από τα ρωσικά εδάφη και τα Καρπάθια. Εξάλλου, η κατασκοπευτική ήταν ο λόγος του παράτολμου ταξιδιού, σε μέρη που ούτε οι ρωμαϊκές λεγεώνες δεν είχαν πατήσει. Τα τελευταία Λατινικά στις όχθες της Υρκανίας (Κασπίας) είχαν ακουστεί πριν από δεκατρείς αιώνες.

Έκτοτε, μόνον κάποιες εξέχουσες βυζαντινές φυσιογνωμίες είχαν περάσει το όριο της παραθαλάσσιας ζώνης του ανατολικού Εύξεινου κι είχαν πάει μέχρι τις όχθες του Βόλγα ή τις βόρειες πλευρές του Καυκάσου, για να εκχριστιανίσουν τους Ασιάτες λαούς και να τους πείσουν να εγκατασταθούν σε εκείνα τα μέρη, ώστε να μην ακολουθήσουν τη μοιραία πορεία της στέπας και βρεθούνε στον Δούναβη, δηλαδή σε «απόσταση βολής» από την Κωνσταντινούπολη. Αλλά οι Βυζαντινοί ιεραπόστολοι και πρέσβεις είχαν μία αξιοθαύμαστη υποδομή στα ευξεινοποντιακά μετόπισθεν, ενώ ο χαλκέντερος Ιωάννης πήγαινε σαν αμνός στους λύκους –κυριολεκτικά ξυπόλητος, όπως όλοι οι αδελφοί του φραγκισκανικού τάγματος. Επιπλέον, ο Βόλγας ήταν μόνον η πρώτη φάση της πορείας του προς το Καρακορούμ. Πάντως, αν διαβάσει κανείς τον εκπληκτικό Ηρόδοτο, αυτό το μοναδικό «εγχειρίδιο Σκυθολογίας» που είναι το Δ βιβλίο των *Ιστοριών* του, και το συγκρίνει με τις περιγραφές του Ιωάννη, χίλια επτακόσια χρόνια αργότερα, θα διαπιστώσει ότι οι νομάδες, Τούρκοι και Μογγόλοι, διατηρούσαν πάρα πολλές συνήθειες του πανάρχαιου νομαδικού βίου. Το πιο κοινό από τα χαρακτηριστικά είναι ότι, όπου έφτιαχναν τον καταυλισμό τους, έστηναν τα γιατάκια τους (τις σκηνές τους) πάνω σε κάρα. Η εξασφάλιση της αένας μετακίνησης ήταν ο δικός τους τρόπος να ορίζουν τη μοίρα τους. Επί χιλιετίες.

Το *Ταξίδι στη χώρα των Ταρτάρων*, όπως είναι ο ελληνικός τίτλος της *Historia Mongalorum* (εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1992), είναι μία ενδιαφέρουσα εισαγωγή στον κόσμο των ανέστιων Ασιατών, είκοσι χρόνια μετά τον θάνατο του Τσέγκις –και είκοσι χρόνια πριν από την αποστολή της μικρής Παλαιολογίνας στον εγγονό του Τσέγκις.

Ο επόμενος Φραγκισκανός πρεσβευτής, ο Γουλιέλμος ντε Ρουμπρούκ, απεσταλμένος του βασιλιά Λουδοβίκου Θ΄ της Γαλλίας, έκανε 16.000 χιλιόμετρα μέσα σε λιγότερο από τρία χρόνια, άλλοτε έφιππος, άλλοτε πεζός (και σχεδόν πάντα ανυπόδητος). Όταν έφθασε στον ηγεμονικό καταυλισμό, κοντά στο Καρακορούμ, στις 27 Δεκεμβρίου του 1253, ο Γκουγιούκ είχε αποδημήσει (οι περισσότεροι Μογγόλοι ηγέτες της πρώιμης εποχής έφευγαν νεότατοι και ολομέθυστοι, καθώς η σχέση τους με το αλκοόλ ήταν αχαλίνωτη).

Μέγας Χαν ήταν ο μεγάλος αδελφός του Κουμπλάι και του Χουλαγκού, ο συνετός κι αξιοσέβαστος Μονγκέ (1251-1259). Το *Voyage dans l'empire Mongol*, που μεταφράστηκε στα Ελληνικά (και πάλι από τις εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα 1991) με τίτλο *Ταξίδι στην Αυτοκρατορία των Μογγόλων, 1253-1255*, αποδεικνύει ότι ο Guillaume de Rubrouck ήταν ένας οξυδερκής παρατηρητής, ο οποίος, σε μεγάλο βαθμό, μπόρεσε να απαλλαγεί από τα μυθεύματα και τις προκαταλήψεις. Το ταξιδιωτικό του παρέχει πολύτιμες πληροφορίες γύρω από πάρα πολλά ζητήματα κι αναφέρεται με πολλές γραφικές λεπτομέρειες στη ζωή και την κοινωνική θέση των γυναικών «οι οποίες ιππεύουν σαν τους άντρες και πάνε μαζί κυνήγι».

Ως ιεραπόστολος είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις μογγολικές θρησκευτικές δοξασίες, αλλά ενοχλείται από την υπεραπλουστευμένη μορφή του Χριστιανισμού, όπως την άκουσε από το στόμα των Νεστοριανών που συνάντησε στην αυλή του Μονγκέ. Τους κατηγορεί για ειδωλολατρικές παρεκκλίσεις, αγυρτεία, αγραμματοσύνη, μέθη, και περιγράφει τις «υποτιθέμενες» λειτουργίες, που κάνανε, για να εκκλησιάζονται οι Νεστοριανές *χατούν*, σύζυγοι του Μονγκέ· καμιά φορά και ο ίδιος ο χαγάνος. Συνάντησε επίσης Αρμενίους, «Σαρακηνούς» (= Μουσουλμάνους), καθώς και Βουδιστές. «Στο Καρακορούμ υπάρχουν δώδεκα ειδωλολατρικοί ναοί διαφόρων εθνοτήτων, δύο τεμένη όπου κηρύσσεται ο ισλαμικός νόμος και μία χριστιανική [νεστοριανή] εκκλησία. Η πόλη είναι ζωσμένη με χωμάτινο τείχος, το οποίο έχει τέσσερις πύλες. Στην ανατολική, πουλούν κεχρί και διάφορους άλλους σπόρους. Στην δυτική, πουλούν πρόβατα και κατσίκια. Στη νότια, βόδια και άμαξες. Στην βόρεια, άλογα.»

Αυτά παθαίνεις με τα διαβάσματα. Είναι αδύνατον να επικεντρωθείς στο θέμα σου. Διαβάζεις και ταξιδεύεις, ταξιδεύεις και χάνεσαι. Αναζητάς την προέλευση της λέξης «παρχάρια», που χρησιμοποιούν οι Πόντιοι για τα θερινά βοσκοτόπια στις ψηλοκρεμαστές πλαγιές πάνω από την Τραπεζούντα, και φτάνεις στα *παρχάρ* (τα θερινά βοσκοτόπια) του Ινδικού Καυκάσου, στο σημερινό βόρειο Πακιστάν. Εκεί πήγαινε οικογενειακώς τα καλοκαίρια ο Πακιστανός συγγραφέας Τάρικ Άλι, πριν γίνει μέτοικος στην Αγγλία. Η περιγραφή της χλόης στα χορτολίβαδα, τα *παρχάρ*, είναι υπέροχη. Η προέλευση της λέξης άκρως ελκυστική. Κι άντε να ξαναμαζευτείς, για να συνεχίσεις τη μελέτη.....

..... Εμένα όμως με κυνηγούσε η Μαρία. Είχα υποσχεθεί, σε εκείνη ή στον εαυτό μου, να γράψω ένα βιβλίο. Και ο καιρός περνούσε.

Η αναβολή είχε πάρει διαστάσεις μονιμότητας ενώ η σχέση μας είχε εντελώς ξεφύγει από τα καθιερωμένα της έρευνας. Είμαστε περισσότερο σαν ένα ζευγάρι, που διανύει τη ζωή του συνηθίζοντας ο ένας τον άλλο, με κατανόηση κι αγάπη, αλλά με διαφορετικές προτεραιότητες και άλλου είδους ιεραρχήσεις. Ο έρωτας είχε περάσει. Όχι πως δεν υπήρχαν αναλαμπές πάθους και αιφνίδιες επισκέψεις τύψεων, εξάλλου την επισκεπτόμουν στον εσωνάρθηκα της Χώρας συχνά πυκνά· ακόμα συχνότερα, ανηφόριζα ως το Μουχλιό, που πάντα με πίκραине, γιατί μου θύμιζε ότι τα άγρια μπορούν να φάνε τα ήμερα κι ότι τα ήμερα δεν έχουνε τρόπο να αντιδράσουν.

Ανησυχούσα μήπως χάσω τη Μαρία, μήπως την είχα ήδη χάσει. Αλλά ήταν αδύνατον να της αφιερώσω χρόνο. Ομολογώ ότι η συλλογική δουλειά στο Πανόραμα ήταν η ωραιότερη περίοδος της ζωής μου. Ο καταδικός μου Εύξεινος. Με αποκορύφωμα τις τέσσερις εβδομάδες της έκθεσης για τη Μαύρη Θάλασσα, που οργανώσαμε εκείνον τον Οκτώβριο του '92 στη Θεσσαλονίκη. Πέρασαν πάνω από 36.000 επισκέπτες σε αυτό το διάστημα. Τέσσερις άνθρωποι ξεναγούσαμε από τις εννέα το πρωί έως τις έντεκα το βράδυ, ομάδες 30-35 ατόμων, ενώ άλλοι έκαναν διαλέξεις κι άλλοι δούλευαν στη γραμματεία, για να συντονίσουν τις επισκέψεις και τις διάφορες εκδηλώσεις.

Είχαμε αποφασίσει να κλείνει ο χώρος, μια μεγάλη παλαιά αποθήκη στο λιμάνι, για δύο ώρες το απόγευμα. Όταν είδαμε όμως να καταφθάνουν οι χασάπηδες, οι μανάβηδες και οι ιχθυέμποροι μετά το κλείσιμο της αγοράς, δεν μπορέσαμε να τηρήσουμε το ωράριο. Το συνεργείο της καθαριότητας δούλεψε κι εμείς δείξαμε τα σιτοκάραβα του Βαλιάνου και του Σκαραμαγκά, που κατέβαιναν φορτωμένα από το λιμάνι του Ροστόβ· μιλούσαμε για την Βραΐλα του Εμπειρικού και του Ξενάκη, την Σωζόπολη του Γουναρόπουλου. Όταν πλησίαζαν οι σκούπες, τραβούσαμε τον κόσμο προς το τμήμα της έκθεσης που ήταν αφιερωμένο στα ελληνικά τυπογραφεία κι ύστερα πηγαίναμε να δούμε τα σχολεία. Φιλιπούπολη, Αδριανούπολη, Ραιδεστός, Αγχίαλος, Οδησός, Μαριούπολη, Σαμσούντα, Μπατούμι, Σούρμενα, Αργυρούπολη –τα μεταλλεία του Ανατολικού Πόντου, στον Δρόμο του Μεταξιού (από εδώ πέρασε δύο φορές η Μαρία, μέσα σε δεκαεπτά δεκαοκτώ χρόνια, από εδώ περνούσαν και τα κασμίρια της Ταυρίδας, για να καταλήξουν στις φορεσιές των Ποντίων γυναικών). Έβλεπες παρατημένους κουβάδες στη βυζαντινή Χερσόνα (που εγκαταλείφθηκε μετά την κάθοδο των Ταταρομογγόλων στην Κριμαία) και σφουγγαρόπανα αφημένα πάνω στα ερείπια της αρχαίας Ολβίας. Το συνεργείο ακολουθούσε την ξενάγηση. Η δίψα του κόσμου ήταν απίστευτη. Η χαρά μας απερίγραπτη. Δεν νιώθαμε κούραση, μόνο που δεν μπορούσαμε να φορέσουμε παπούτσια. Το τελευταίο Σαββατοκύριακο έγινε κυριολεκτικά λαϊκό προσκύνημα. Και δεν ήτανε μόνον οι Πρόσφυγες που αγκάλιασαν την έκθεση. Όλη η Θεσσαλονίκη ένιωσε ότι την αφορούσε το θέμα· υποδόρια λειτουργεί η συλλογική μνήμη. Η Μαύρη Θάλασσα αποκτούσε ξανά τη σημασία που της έπρεπε.

Θαύμασα εξαιρετικούς εκπαιδευτικούς, που έφεραν τους μαθητές τους προετοιμασμένους για να δουν καλλίτερα την έκθεση. Παρακολούθησα γέροντες που έφεραν τα εγγόνια τους, και παιδιά ή εγγόνια που έφεραν τους πατεράδες και τους παππούδες τους. Ποτέ άλλοτε δεν είχε γίνει κάτι τέτοιο. Δύο με τρεις ώρες έμενε ο κόσμος στον χώρο. Άλλοι ήρθαν ξανά και ξανά, άλλοι κρατούσαν σημειώσεις, άλλοι μας έφερναν οικογενειακά κειμήλια «για να μείνουν κά-

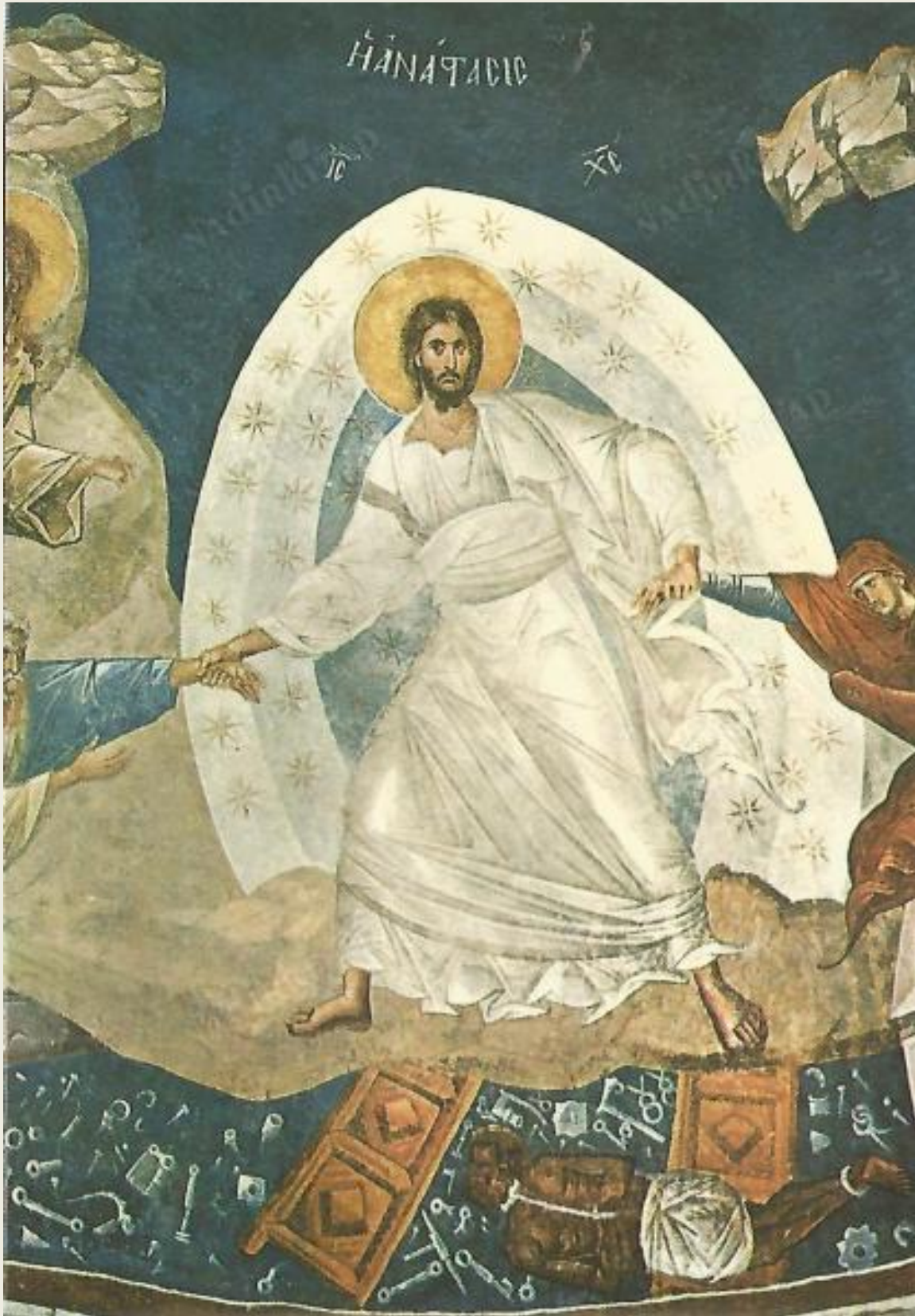
που», άλλοι έφερναν τους κεμεντζέδες κι έπαιζαν μπροστά στις φωτογραφίες της Μονής Σουμελά, άλλοι εξέφραζαν την ευγνωμοσύνη τους γιατί είχαμε αναφερθεί στο πιο ταπεινωμένο τμήμα του Προσφυγικού κόσμου, την τουρκόφωνη Ρωμιοσύνη. Θυμάμαι τον πρώην υπουργό, τον Ζαρντινίδη, ο οποίος ήρθε την δεύτερη φορά με τα εγγόνιά του και τα πήγε κατευθείαν στα πανό που είχαν ως θέμα την τουρκόφωνη κοινότητα της Κασταμονής. «Να γονατίσετε παιδιά μου. Αυτοί ήταν οι δικοί σας πρόγονοι. Οι γονείς μου· Τουρκόφωνοι.» Έκλαιγε με αναφιλητά. Μου έπιασε τα χέρια και μου έλεγε ότι τον λύτρωσα από ένα βάρος. «Τόσα χρόνια ήταν αδύνατον να το παραδεχτώ δημόσια. Ντρεπόμουν, φοβόμουν. Ήθελα να το ξεχάσω.» Κι εγώ, αντί να σεβαστώ τον πόνο του, άδραξα την ευκαιρία για εξάψαλμο. Του έλεγα ότι έχει κι αυτός τεράστια ευθύνη για την ταπείνωση αυτού του κόσμου. «Εσείς, με το υπουργγίλκι σας τόσα χρόνια, είχατε υποχρέωση ...»

.... Για μένα όμως, η μεγαλύτερη δοκιμασία –και η μεγαλύτερη ικανοποίηση– ήταν το απόγευμα-τινό τρίωρο που πέρασα στην παλαιά αποθήκη, ξεναγώντας τα εικοσιπέντε «παιδιά» της Ιθάκης (μιας από τις πρώτες μονάδες του Κέντρου Θεραπείας Εξαρτημένων Ατόμων, ΚΕ.Θ.Ε.Α.). Με αυτές τις ψυχές κοπηλάτησα, πέρασα τις Συμπληγάδες, ανέβηκα τα όρη του Καυκάσου, πέταξα πάνω από το δέλτα του Δούναβη. Δυο ώρες μετά, κάναμε ένα διάλειμμα. Τους είχαμε ετοιμάσει έναν μικρό μπουφέ μέσα στον χώρο της έκθεσης. Τους είπα ότι αν έχουν ακόμα κουράγιο, μετά το διάλειμμα, θα τους δείξω κάτι. Πέρασε η ώρα, ήταν όλοι χαρούμενοι και ήρεμοι. Καιρός να τους αποχαιρετίσω. Μα ήθελαν να ακούσουν κι άλλο.

«Κάτι μας έχετε υποσχεθεί», είπαν μερικοί. Όλοι περίμεναν. Με κοίταζαν στα μάτια. Στεκόμουνα μπροστά σε μία μεγάλη φωτογραφία-τοιχογραφία από τη Μονή της Χώρας. «Θέλω να σας μιλήσω για την βυζαντινή τέχνη της αγιογραφίας και την απήχησή της σε όλον τον Ορθόδοξο κόσμο της Μαύρης Θάλασσας, τον καιρό των Παλαιολόγων», τους είπα.

Καθώς μιλούσα όμως, άλλαξα γνώμη. Θα τους έδειχνα μόνον την τοιχογραφία που βρισκόταν πίσω μου. Ήταν η **Κάθοδος στον Άδη**, δηλαδή η ορθόδοξη απεικόνιση της Ανάστασης, από το ταφικό παρεκκλήσι της Χώρας. Τους έδειχνα την τοιχογραφία, έργο του 1319-1320, και τους εξηγουσα την σκηνή ... Ύστερα ένιωσα να μειώνεται η ένταση της φωνής μου, καθώς ο λευκοντυμένος Χριστός έσπαγε τις θύρες του Κάτω κόσμου και τραβούσε προς το φως τους νεκρούς. Ρίγος με διαπέρασε.

Μιλούσα σε παιδιά που είχαν ζήσει τον θάνατο. Τους έδειχνα ποδοπατημένο τον απαίσιο Άδη, νικημένο το φριχτό σκοτάδι, λυτρωμένους τους Πρωτόπλαστους. Κάποιοι είχαν πλησιάσει σε απόσταση αναπνοής για να δούνε τα σπασμένα θυρόφυλλα, τα πεταμένα καρφιά και τα μάνταλα κάτω από τα πόδια του Χριστού. Άλλοι κρατούσαν την ανάσα τους κι άλλοι με κοίταζαν με μάτια γεμάτα δάκρυα.

Έτρεμαν. Έτρεμα. «Οι κατοικούντες εν χώρα και σκιά θανάτου φως λάμπει εφ υμάς» Δεν ξέρω πώς βρήκα την δύναμη να συνεχίσω.

Μιλούσα για την ορμή του Χριστού, τη νίκη του φωτός, την πίστη στην Ανάσταση. Δεν θυμάμαι να έχω νιώσει άλλη φορά με τέτοια ένταση το νόημα του αναστάσιμου μηνύματος. Δεν θυμάμαι να έχω ξαναπεί με τόση πίστη «προσδοκώ ανάσταση νεκρών», και να απευθύνομαι σε νεκροζώντανα πλάσματα, παιδιά που είχαν αποφασίσει να ξαναβγούν στο φως. Ήθελαν να νικήσουν τον ζόφο. Θα τα κατάφεραν;

Δεν νομίζω ότι μπορώ να περιγράψω την φόρτιση της ατμόσφαιρας. Ακόμα αισθάνομαι το δέος των παιδιών, ζω το ανατρίχιασμά τους. Το μόνο που μπορώ να μεταφέρω είναι ότι κανείς τους δεν ήθελε να φύγει από τον χώρο της έκθεσης. Κι αφού δώσαμε αμοιβαίες υποσχέσεις ότι θα ξανάρθουν, κι αφού πέρασε κάμποση ώρα ώσπου να δρασκελίσει ο πρώτος το κατώφλι της εξόδου, κι ένας ένας έφευγε, στάθηκα στην πόρτα και τους είδα να μπαίνουν σε ένα κάτασπρο λεωφορείο. «Προσδοκώ ανάσταση νεκρών», ψιθύριζα, κουνώντας τα δυο μου χέρια για να τους αποχαιρετήσω μέχρι να βγει το πούλμαν από το λιμάνι και να με χτυπήσει η θαλασσινή δροσιά της νύχτας. Οκτώβριος του 1992. Τα παιδιά της Ιθάκης στην καρδιά μου.

Μαριάννα Κορομηλά, φθινόπωρο του 2007

Αποσπάσματα από τη *Μαρία των Μογγόλων*

(που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Πατάκη τον Μάρτιο του 2008)

Μεγάλη Πέμπτη 16 Απριλίου 2020

Αρχείο της Πολιτιστικής Εταιρείας Πανόραμα

apan.gr